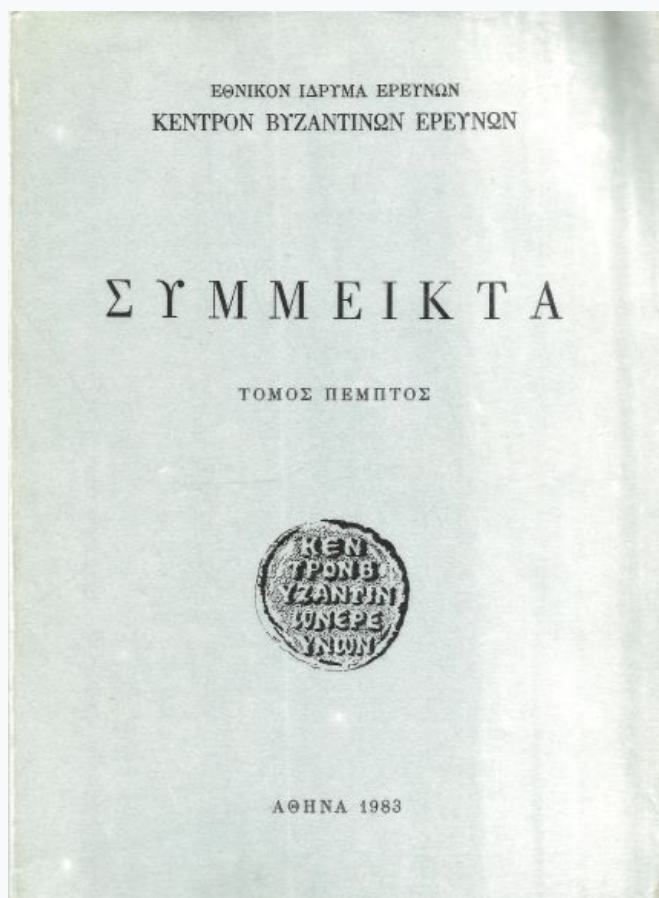

Byzantina Symmeikta

Vol 5 (1983)

SYMMEIKTA 5

Ἡ περιγραφή τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ρόδιο. Ἀρχιτεκτονική καὶ συμβολισμός

Χριστίνα Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ

doi: [10.12681/byzsym.680](https://doi.org/10.12681/byzsym.680)

Copyright © 2014, Χριστίνα Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΑΓΓΕΛΙΔΗ Χ. Γ. (1983). Ἡ περιγραφή τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ρόδιο. Ἀρχιτεκτονική καὶ συμβολισμός. *Byzantina Symmeikta*, 5, 91–125. <https://doi.org/10.12681/byzsym.680>

Η ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΡΟΔΙΟ

Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ συμβολισμὸς*

Ἡ σκέψη καὶ ἡ πραγματοποίηση τοῦ σχεδίου γιὰ τὴν ἀνέγερση στὴν Κωνσταντινούπολη μιᾶς ἐκκλησίας πρὸς τιμὴν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀποδίδεται στὸ Μεγάλον Κωνσταντῖνο¹. Στὴν ἀρχικὴ αὐτὴ μορφή τοῦ ναοῦ, ὁ Εὐσέβιος ἀφιερώνει ἓνα σύντομο χωρίο ποὺ διακρίνεται σὲ δύο μέρη: τὸ πρῶτο περιγράφει τμῆμα τοῦ κτίσματος καὶ εἰσάγει στὸ δεύτερο, ὅπου ἐκτίθενται οἱ κύριες αἰτίες ποὺ ὁδήγησαν τὸν Κωνσταντῖνο στὴν οἰκοδόμησιν αὐτοῦ τοῦ ναοῦ².

* Θεμελῆς εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν καθηγητὴ κ. Χ. Μπούρα, ποὺ μὲ τὶς πολύτιμες συμβουλές του μὲ βοήθησε στὴν ἀνάλυση καὶ παρουσίαση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ μέρους τῆς μελέτης.

1. Ἡ διάστασις τῶν πηγῶν σχετικὰ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ κτίτορα τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων (ὁ Εὐσέβιος, ὁ Σωζομενός, ὁ Σωκράτης κ.ἄ. ἀναφέρουν τὸν Κωνσταντῖνο, ἐνῶ ὁ Φιλοστόργιος, ὁ Θεόδωρος Ἀναγνώστης, ὁ Προκόπιος, ὁ Κωνσταντῖνος Ρόδιος, ὁ Νικόλαος Μεσαρίτης τὸν Κωνσταντῖνο Β') προκάλεσε καὶ τὴ διχογνωμία τῶν ἐρευνητῶν. Ἀπὸ τὶς νεότερες μελέτες σημειώνουμε: G. D o w n e y, *The Builder of the Original Church of the Apostles at Constantinople*, DOP 6 (1959), σελ. 53 - 80, ποὺ ἀφοῦ ἐξετάζει ἐξονυχιστικὰ τὶς μαρτυρίες τῶν πηγῶν καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἀρχικὸ κτίσμα τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ὀφείλεται στὸν Κωνσταντῖνο Β' (πρβλ. καὶ Ph. G r i e r s o n, *The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337 - 1042)*, DOP 16 (1962), σελ. 5) καὶ R. K r a u t h e i m e r, *Zu Konstantins Apostelkirche in Konstantinopel*, «Mullus», Festschrift Theodor Klauser (Jahrbuch für Antike und Christentum, Suppl. I, Münster 1964), σελ. 224 - 229, ποὺ ἀνασκευάζει τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Downey καὶ θεωρεῖ κτίτορα τῆς ἐκκλησίας τὸν Κωνσταντῖνο. Τὸ πρόβλημα περιπλέκεται ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ συνδέεται μὲ τὴν αὐθεντικότητα τῆς Βιογραφίας τοῦ Κωνσταντίνου ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο (βλ. ὑποσημ. 2). Εἶναι πάντως σήμερα κοινὰ ἀποδεκτὸ ὅτι οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι περιλαμβάνονταν στὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τοῦ Κωνσταντίνου, βλ. G. D a g r o n, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses Institutions de 330 à 451*, Παρίσι 1974, σελ. 401 - 404 καὶ C. M a n g o, *Architettura Bizantina*, Μιλάνο 1978, σελ. 27.

2. Εὐσέβιος, *De Vita Constantini* (ἐκδ. F. Winkelmann, Βερολίνο 1975) IV, 58 - 60. Ἡ αὐθεντικότητα τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Εὐσέβιου ἔχει ἀμφισβητηθεῖ, βλ. κυρίως Π. G r e g o i r e, *Eusèbe n'est pas l'auteur de la «Vita Constantini» dans sa forme actuelle et Constantin ne s'est pas converti en 312*, Byzantion 13 (1938), σελ. 561 - 583 καὶ τ ο ὗ Ἰ δ ι ο υ, *L'authenticité et l'historicité de la «Vita Constantini» attribuée à Eusèbe de Césarée*, Bull. de l'Académie Roy. Belg., Classe des Lettres, sér. 5, 39 (1953), σελ. 462 -

Ἀπὸ ὅλο τὸ κτηριακὸ συγκρότημα, ὁ Εὐσέβιος ἐπιλέγει γιὰ λεπτομερέστερη περιγραφὴ τὴν ἐσωτερικὴ διακόσμηση τῶν τοίχων, τὴ στέγη ποὺ καλυπτόταν ἐσωτερικὰ μὲ φατνώματα καὶ εἶχε ὑπερυψωμένο τὸ κεντρικὸ τμήμα (δωμάτιον). Ἀντίστοιχα, στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους, τὸ κεντρικὸ τμήμα περιέκλειε τὸ θυσιαστήριο. Πρὸς τὸ κεντρικὸ αὐτὸ τμήμα συγκλίνουν τὰ ὑπόλοιπα μέρη τοῦ ναοῦ, ἐξαιρώντας ἀρχιτεκτονικὰ τὴν ἰδιαιτέρη σημασία του. Ἡ ὀργάνωση αὐτὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου ἐξυπηρετοῦσε καὶ τὴ βαθύτερη ἀνάγκη τοῦ Κωνσταντίνου, ποὺ οἰκοδόμησε τὸ ναὸ ἀποσκοπώντας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δημιουργία εἰδικοῦ χώρου γιὰ νὰ τιμηθοῦν οἱ Ἀπόστολοι, στὴν κατασκευὴ προσωπικοῦ τάφου, ὅπου τὸ σκήνωμά του θὰ μετεῖχε στὴ λατρεία τῆς μνήμης τῶν Ἀποστόλων. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, στὸ θυσιαστήριο τοποθετήθηκαν ἡμικυκλικὰ δώδεκα κενοτάφια τῶν Ἀποστόλων, ἐνῶ τὴν κεντρικὴ θέση θὰ καταλάμβανε ἡ αὐτοκρατορικὴ σαρκοφάγος¹.

Εἶναι φανερό, ὅτι μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, ὁ Κωνσταντῖνος ἀπέβλεπε σὲ τρεῖς σκοπούς: τὴ συνέχιση τῆς ρωμαϊκῆς παρά-

479, ὅπου ἀνασκευάζονται οἱ ἀπόψεις τοῦ N. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church*², Λονδίνο 1972. Τis ἀμφιβολίες τοῦ Grégoire ἐκφράζει καὶ ὁ Downey, ὁ.π., σελ. 65. Γενικὴ ἐπισκόπηση τοῦ θέματος κάνει ὁ F. Winkelmann, *Zur Geschichte des Authentizitätsproblem der Vita Constantini*, *Klio* 40 (1962), σελ. 187 - 243, ὁ ὁποῖος καταλήγει στὴν ἔποψη ὅτι ὁ Εὐσέβιος εἶναι πράγματι ὁ συγγραφέας τῆς Βιογραφίας τοῦ Κωνσταντίνου καὶ ὅτι ὁ ἴδιος ἐπεξεργάστηκε τὸ κείμενό του, ἀναμορφώνοντας καὶ διευρύνοντας ὁρισμένα σημεῖα του (πρβλ. καὶ τοῦ Ἰδίου, *Εἰσαγωγή στὴν ἔκδοση τῆς Vita Constantini*, Βερολίνο 1975, σελ. LVI - LVII). Βλ. ἐπίσης καὶ Krautheimer, *Zu Konstantins Apostelkirche*, σελ. 226, 229 εἰδικὰ γιὰ τὸ ἀπόσπασμα τῆς Vita Constantini ποὺ ἀναφέρεται στοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους. Πρβλ. ἀκόμη Dagron, *Naissance d'une capitale*, σελ. 405 ὑπόσημ. 2.

1. Ἡ τοποθέτηση τῆς αὐτοκρατορικῆς σαρκοφάγου στὸ κεντρικὸ σημεῖο τοῦ θυσιαστηρίου ἔχει ἐρμηνευθεῖ μὲ δύο τρόπους: σύμφωνα μὲ τὸν πρῶτο, ποὺ εἶναι καὶ πλησιέστερος στὸ κείμενο τοῦ Εὐσέβιου, ὁ Κωνσταντῖνος θέλησε καὶ συγκεκριμένα νὰ πάρει τὴ θέση τοῦ ἰσοτίμου ἀποστόλου, πράγμα ποὺ συνεπάγεται καὶ τονίζει τὴ θέση τοῦ αὐτοκράτορα-ρυθμιστῆ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων μέσα ἀπὸ τὴν ιδιότητά του ὡς ἐπίσκοπου, βλ. Baynes, *Constantine the Great*, σελ. 92 - 94 (ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία) καί, κυρίως γιὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ Κωνσταντίνου σχετικὰ μὲ τὴ θέση του στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία, J. Straub, *Constantine as κοινὸς ἐπίσκοπος. Tradition and Innovation in the Representation of the First Christian Emperor's Majesty*, *DOP* 21 (1967), σελ. 39 - 55. Ἀντίθετα ὁ A. Heisenberg, *Grabeskirche und Apostelkirche, 2. Die Apostelkirche in Konstantinopel*, Λιψία 1908, σελ. 115 - 116, θεωρεῖ ὅτι μὲ τὴν τοποθέτηση αὐτὴ τῆς σαρκοφάγου στὸ κεντρικὸ σημεῖο, μετὰξὺ τῶν 12 κενῶν ἀποστολικῶν σαρκοφάγων, ὁ Κωνσταντῖνος θέλησε νὰ ἐπιβάλλει τὴν ἀντιστοιχία αὐτοκράτορα-ἰσόθεος (πρβλ. καὶ Dagron, ὁ.π., σελ. 406 - 407). Ἐμμεσα ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ στηρίζεται στὴ λατρεία τοῦ αὐτοκράτορα-Ἡλίου ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ χριστιανικὴ ταύτιση Χριστοῦ-Ἡλίου (βλ. E. Kantorowicz, *Oriens Augusti-Levée du Roi*, *DOP* 17 (1963), σελ. 135 - 149 καὶ Straub, ὁ.π., σελ. 43).

δοσης τῶν αὐτοκρατορικῶν μαυσωλείων - ἡρώων¹, τῇ σταδιακῇ μετáθεση τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ κοσμολογικοῦ κέντρου ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ στὴν Κωνσταντινούπολη², καί, κυρίως, τὴν προσπάθεια καθιέρωσης τοῦ αὐτοκράτορα ὡς αὐθεντικοῦ συνεχιστῆ τῆς ἀποστολικῆς παράδοσης³. Αὐτοὶ οἱ τρεῖς σκοποὶ καθόριζαν ἀναγκαῖα καὶ τὴν κατάλληλη ὀργάνωση καὶ χρῆση τοῦ δομημένου χώρου. Ἔτσι, παρόλο ὅτι στὸ κείμενο τοῦ Εὐσέβιου δὲν περιέχεται καμιὰ σχετικὴ μνεία, εἶναι εὐλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας ἀναζήτησε καὶ τὴν ἀνάλογη πρὸς τὴν οὐσία τῆς οἰκοδόμησης ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ κτηρίου. Γιὰ τὴν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ ιδιότυπου μαυσωλείου ὁ Κωνσταντῖνος ἐπέλεξε τὸ σχῆμα τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς μὲ ἴσες κεραῖες καὶ κεντρικὸ τύμπανο⁴.

Στὴν πρώτη αὐτὴ περίοδο τῆς ἱστορίας τους, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸ θάνατο τοῦ Κωνσταντίνου τὸ 337 καὶ τὴν κατάθεση τῆς σαρκοφάγου του στὸ θυσιαστήριον⁵, οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι ἀποτελοῦν τὸ σημεῖο, ὅπου συναντῶνται τὸ σταυρικὸ σχῆμα καὶ ἡ αὐτοκρατορικὴ - «ἰσαποστολική» χρῆση του, ἢ μᾶλλον, ἡ δεδομένη μορφή καὶ τὸ δεδομένο περιεχόμενο, στοιχεῖα ἄρρηκτα συνδεδεμένα, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ χωρίο τοῦ Εὐσέβιου. Ἡ διπλὴ ὅμως αὐτὴ σήμανση, ποὺ ἐξέφραζε τὴ θέληση τοῦ Κωνσταντίνου, ἔσχυσε μ' αὐτὴ τὴ μορφή γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα. Εἴκοσι μόλις χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κωνσταντίνου, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία ποὺ θεωρεῖ ἀπαράδεκτο τὸ διαφορούμενο χαρακτηριστῆρα τοῦ μνημείου ἀσκεῖ πιέσεις στὸν Κωνσταντῖνο Β' καὶ ἀποφασίζονται ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ χώρου τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ ἡ ἀπόδοσή του στὴν Ἐκκλησίαν⁶. Μεταξὺ τοῦ 356 καὶ τοῦ 357, μεταφέρθηκαν καὶ κατατέθηκαν στὴν

1. A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et de l'art chrétien antique*, τόμος I, Παρίσι 1946, σελ. 228 - 229 καὶ L. Haultecoeur, *Mystique et architecture. Symbolisme du cercle et de la coupole*, Παρίσι 1954, σελ. 110.

2. Dagron, *Naissance d'une capitale*, σελ. 408 - 409. Ἡ ἀντιστοιχία μεταξὺ Κωνσταντινούπολης καὶ Ἱερουσαλήμ τονίζεται μὲ τὴ σύγχρονη σχεδὸν ἀνέγερση τῶν δύο παραπλήσιων μορφολογικὰ καὶ ἰδεολογικὰ ἐκκλησιῶν, τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς Ἀνάστασης, βλ. Grabar, *Martyrium*, σελ. 239. Ἡ κύρια διαφορὰ τῶν δύο μνημείων ἐγκρίεται στὴ θέση τοῦ μαυσωλείου: στὸ νὰ τῆς Ἀνάστασης βρίσκεται στὴν προέκταση τῆς ἀνατολικῆς κεραίας, ἐνῶ στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους τὸ μαυσωλεῖο ταυτίζεται μὲ τὸ θυσιαστήριον.

3. Βλ. παραπάνω, ὑποσ. 2, ἀλλὰ καὶ O. Treitinger, *Die Oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im Höfischen Zeremoniell*, Ἰένα 1938 (ἀνατύπωση Darmstadt 1958), σελ. 129 κέξ.

4. Krautheimer, *Zu Konstantins Apostelkirche*, σελ. 225. Ἡ κάτοψη ποὺ προτείνεται στηρίζεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χωρία τοῦ Εὐσέβιου καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ παράλληλα, στὸ γνωστὸ δίστιχο ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Ἐνύπνιον περὶ τῆς Ἀναστασίας ἐκκλησίας (PG 37, στήλη 1258, στ. 59 - 60): *Σὺν τοῖς καὶ μέγανυχον ἔδος Χριστοῖο μαθητῶν / πλευραῖς σταυροτύποις τέτραχα τεμνόμενον*.

5. Εὐσέβιος, *Vita Constantini*, IV 70 - 71.

6. Dagron, *Naissance d'une capitale*, σελ. 407.

ἐκκλησία τὰ ὅστ' αὐτῶν ἀποστόλων Τιμόθεου, Λουκᾶ καὶ Ἀνδρέα¹. Τῇ θέσει τῶν δώδεκα συμβολικῶν κενῶν σαρκοφάγων πῆραν ἔτσι πραγματικοὶ καὶ ὀνομαστικοὶ τάφοι τῶν ἀποστόλων. Περὶ τὸ 359 μεταφέρεται ἡ λάρνακα τοῦ Κωνσταντίνου ἀπὸ τὸ θυσιαστήριο στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Ἀκακίου², ἕως ὅτου οἰκοδομηθεῖ ἔξω ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ τῶν Ἀποστόλων αὐτοκρατορικὸ μαυσωλεῖο, ὅπου καὶ τοποθετήθηκε τελικὰ ἡ αὐτοκρατορικὴ σαρκοφάγος³.

Ἡ ἀνακκινισμένη ἐκκλησία ἐγκαινιάστηκε στὶς 9 Ἀπριλίου τοῦ 370⁴. Οἱ ἀρχιτεκτονικὲς ὅμως ἀναδιαρθρώσεις εἶχαν ἀναπόφευκτα μεταβάλλει σὲ τέτοιο βαθμὸ τὴν ἰδεολογικὴ σήμανση τοῦ ναοῦ⁵, ὥστε νὰ μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἤδη ἀρχίζει ἡ δεύτερη περίοδος τῆς ἱστορίας του.

Ἡ μεταφορὰ τοῦ σημείου ταφῆς τοῦ αὐτοκράτορα ἀπὸ τὴν τομὴ τῶν κεραίων τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς σὲ χῶρο ἔξω ἀπὸ τὸ ναὸ ἀφαίρεσε ἀπὸ τοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους δύο κύρια χαρακτηριστικά. Τὸ οἰκοδόμημα παύει νὰ θεωρεῖται καὶ νὰ λειτουργεῖ ὡς μαυσωλεῖο καὶ ταυτόχρονα παύει νὰ στεγάζει τὴν ἰδέα τοῦ αὐτοκράτορα - ἱσαπόστολου⁶. Ὁ χῶρος καθιερώνεται ὡς τόπος ἐορτασμοῦ συνάξεων στὴ μνήμη ἁγίων, ἀποστόλων, αὐτοκρατόρων, καὶ πατριαρχῶν⁷, ἐνῶ οἱ αὐτοκρατορικὲς σαρκοφάγοι κατατίθενται στὸ ἐξῆς στὸ μαυσωλεῖο τοῦ Κωνσταντίνου⁸. Ὁ νέος κοιμητηριακὸς χαρακτήρας τοῦ μνημείου

1. Dagron, ὁ.π., σελ. 405. Τὸ 438 κατατέθηκε στὴν ἐκκλησία ἡ σορὸς τοῦ Ἰωάννη Χρυσοστόμου καὶ ἐπὶ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου μέρος τοῦ σκηνώματος τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, βλ. R. Janin, *La Géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin. A. Le siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique, 3. Les Eglises et les Monastères*, Παρίσι 1969, σελ. 50, ἀλλὰ καὶ F. Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew* (Dumbarton Oaks Studies 4), Cambridge Mass. 1958, σελ. 139 - 148.

2. Downey, *The Builder of the Original Church*, σελ. 74.

3. Φιλοστόργιος, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία III.2 (ἔκδ. J. Bidez, δεύτερη ἔκδοση με ἐπιμέλεια F. Winkelmann, Βερολίνο 1981). Πρβλ. Dagron, *Naissance d'une capitale*, σελ. 403. Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ σχήματος τοῦ μαυσωλείου (κυκλικὸ ἢ ὀκταγωνικὸ), βλ. X. Μπούρα, *Ἡ Νέα Μονὴ τῆς Χίου*, Ἀθήνα 1981, σελ. 144 - 148.

4. Downey, ὁ.π., σελ. 57, 76.— Dagron, ὁ.π., σελ. 405.

5. Dagron, ὁ.π., σελ. 407 - 408.

6. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς λειτουργικῆς ἀλλαγῆς ποὺ ἐπέφερε στὸ οἰκοδόμημα ἡ προσθήκη μαυσωλείου, βλ. Krautheimer, *Zu Konstantins Apostelkirche*, σελ. 227 - 229 καὶ Dagron, *Naissance d'une capitale*, σελ. 408.

7. Ὑποθέτω ὅτι ὁρισμένος ἀριθμὸς ἀπὸ τὶς συνάξεις ποὺ ἀναφέρονται με βεβαιότητα γιὰ τὸ 10ο αἰῶνα (Janin, *Les Eglises et les Monastères*, σελ. 46, πρβλ. καὶ J. Matéos, *Le Typicon de la Grande Eglise, I. Le cycle des douze mois*, Ρώμη 1962 (=Orientalia Christiana Analecta 165) ποὺ βασιζέται σὲ δύο χειρόγραφα τοῦ 10ου αἰ., σελ. X - XIX) θὰ τελοῦνταν ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸ 10ο αἰ.

8. Ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνακατασκευῆς τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό, στὸ μαυσωλεῖο τοῦ Κωνσταντίνου εἶχαν κατατεθεῖ οἱ σαρκοφάγοι τοῦ Κωνσταντίνου Β' καὶ τῆς Σεβήρας, τοῦ Θεοδοσίου Α' καὶ τῆς Φλάκिलλας (στὸ πρῶτο ἐπίπεδο), τοῦ Μαρκιανοῦ καὶ τῆς

δὲν ἀρκοῦσε μόνος γιὰ νὰ καλυφθεῖ ὅλο τὸ ἐπίπεδο συμβολισμῶν ποὺ εἶχε ὀριοθετήσῃ ἡ ἱδρυση τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο, ἀλλὰ οὔτε νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴ διαταραγμένη σχέση μορφῆς καὶ περιεχομένου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως, ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ κοιμητηριακὴ χρῆση τῆς ἐκκλησίας συνέβαλε στὴν ἀνάπτυξη τοῦ τρίτου, ἀρχικά, χαρακτηριστικοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, τοῦ κοσμολογικοῦ καὶ ἐσχατολογικοῦ, ποὺ σταδιακὰ καὶ μετὰ ἀπὸ πολὺχρονας διαδικασίες ἔγινε τὸ δεσπόζον χαρακτηριστικὸ τῆς ἐκκλησίας καὶ κλειδί γιὰ κάθε προσπάθεια ἐρμηνείας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς της.

Δύο αἰῶνες μετὰ τὴν ἀναδιαμόρφωση τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Β', ὁ Ἰουστινιανὸς ἀποφάσισε τὴ ριζικὴ ἀνακαίνιση τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων¹. Ἡ παλαιὰ σταυρικὴ ἐκκλησία κατεδαφίστηκε ἐντελῶς καὶ στὴν ἴδια θέσῃ ἄρχισε ἡ κατασκευὴ τῆς καινούργιας ἐκκλησίας². Ὁ θεμέλιος λίθος κα-

Πουλχερίας, τοῦ Λέοντα Α' καὶ τῆς Βερίνας, τοῦ Ζήνωνα, τοῦ Ἀναστάσιου καὶ τῆς Ἀριάδνης (στὸ δεῦτερο ἐπίπεδο), βλ. Grierson, *Tombs and Obits*, σελ. 21, 25 - 26.

1. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, Βιβλίον Α', παρ. 8' (ἐκδ. J. Haury - P. Wirth, Στουτγάρδη 1964), σελ. 23, 25. Πρβλ. Κωνσταντῖνου Ρόδιου, Ἐκφρασις τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων (ἐκδ. E. Legend, *Description des oeuvres d'art et de l'église des Saints Apôtres de Constantinople*, REG 9 (1896), σελ. 51, στ. 496). Τὰ Πάτρια (=Scriptores Originum Constantinopolitanarum, ἐκδ. T. Preger, τόμος Β', Λιψία 1907), σελ. 286 - 287, ἀποδίδουν τὴν κατεδάφιση τῆς παλαιᾶς ἐκκλησίας καὶ τὴν ἀνέγερση τῆς νέας στὴ Θεοδώρα. Σύμφωνα μὲ τὴν Ἐκφραση τοῦ Κωνσταντῖνου Ρόδιου (σελ. 52, στ. 550 καὶ σελ. 55, στ. 640), ἡ ἀνέγερση τῆς ἐκκλησίας ἀνατέθηκε ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸν στοὺς ἀρχιτέκτονες Ἀνθέμιον Τράλλεων καὶ Ἰσίδωρον τὸ Νεότερον, ἀνεψιὸ τοῦ Ἰσίδωρου τῆς Μιλήτου, συνεργάτη τοῦ Ἀνθέμιου Τράλλεων στὴν ἀνέγερση τῆς Ἀγίας Σοφίας. Ἡ πληροφορία δὲν φαίνεται ἀκριβῆς. Ὁ Ἀνθέμιος εἶχε ἤδη πεθάνει τὸ 534 (G. L. Huey, *Anthemius of Tralles. A Study in Later Greek Geometry*, Cambridge Mass. 1959, σελ. 3), ἐνῶ ὁ Ἰσίδωρος ὁ νεότερος μνημονεύεται μετὰ τῶν ἀρχιτεκτόνων (μηχανοποιῶν) ποὺ κατασκεύασαν τὸ νέο θόλο τῆς Ἀγίας Σοφίας μετὰ τὴν πτώση τοῦ πρώτου ἀπὸ σεισμὸν στίς 7 Μαΐου 558 (Ἀγαθίας, Ἱστορία, Βιβλίον Ε' παρ. 9 (ἐκδ. R. Keydell, *CFHB*, Βερολίνο 1967, σελ. 174). Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς πτώσεως βλ. Averil Cameron, *Agathias*, Ὁξφόρδη 1970, σελ. 142). Εἶναι πιθανὸ ὁ Ἰσίδωρος νὰ συμμετεῖχε στὴν ἀνέγερση τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, ἡ μαρτυρία ὅμως τοῦ Ρόδιου δὲν διασταυρώνεται ἀπὸ ἄλλες πηγές.

2. Προκόπιος, ὅ.π., σελ. 25, Κωνσταντῖνος Ρόδιος, ὅ.π., σελ. 51, στίχος 496. Τὰ Πάτρια (σελ. 287) ἀναφέρουν ὅτι ἐπειδὴ ὁ ποταμὸς Λύκος ἔρρεε πολὺ κοντὰ στὴν ἐκκλησίαν, ἡ Θεοδώρα, πρὶν ἀρχίσουν τὰ ἔργα τῆς οἰκοδομῆς, ἐπιμελήθηκε τὴν ὑποστύλωση τῶν θεμελίων μὲ μεγάλους λίθους. Ἡ πληροφορία δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβῆς γιατί ἡ κοίτη τοῦ Λύκου βρίσκεται πολὺ δυτικότερα ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν, στὴν κοιλάδα ποὺ διαμορφώνεται μετὰ τοῦ ἑβδομοῦ καὶ τοῦ τέταρτου λόφου. Εἶναι ὅμως πιθανόν, ἡ γειτνίαση τῆς ἐκκλησίας μὲ τὸ σύστημα ἀγωγῶν τοῦ ὕδραγωγείου τοῦ Οὐάλεντος (βλ. K. Wulzinger, *Apostelkirche und Mehmedije zu Konstantinopel*, Byzantion 7 (1932), σελ. 35) νὰ προκαλοῦσε ἰδιαιτέρα προβλήματα ὑποστήριξης τῶν θεμελίων.

τατέθηκε τὸ 536¹ καὶ τὰ ἐγκαίνια ἔγιναν πολλὰ χρόνια ἀργότερα, στίς 28 Ἰουνίου 550, ὅποτε καὶ τοποθετήθηκαν ξανά με ἐπισημότητα τὰ λείψανα τῶν ἀποστόλων Λουκᾶ, Τιμόθεου καὶ Ἀνδρέα στὸ θυσιαστήριο, κάτω ἀπὸ τὴν Ἀγία Τράπεζα². Τέλος, ἔξω ἀπὸ τὸ ναὸ καὶ κοντὰ στὸ μαυσωλεῖο τοῦ Κωνσταντίνου, προστέθηκε τὸ Ἡρώο τοῦ Ἰουστινιανοῦ, σταυρόσχημος χώρος ταφῆς αὐτοκρατόρων³. Τὴν ἐκκλησία διακόσμησε ἀργότερα ὁ Ἰουστῖνος Β' καὶ ὑποστήριξε με ἀντερείσματα ὁ Βασίλειος Α' ⁴, ποὺ σύμφωνα με τὰ Πάτρια, ἀφαίρεσε ἀπὸ τὸ Ἡρώο τοῦ Ἰουστινιανοῦ μωσαϊκὰ γιὰ νὰ κοσμήσει με αὐτὰ τὴ Νέα Ἐκκλησία⁵.

Γιὰ τὴν κάτοψη, τὴ γενικὴ μορφή καὶ τὴ θέση τοῦ μνημείου, τοῦ ὁποῖου ἄλλωστε δὲν διασώζεται κανένα ἀρχαιολογικὸ κατάλοιπο⁶, πληροφορίες παρέχουν τρία κείμενα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο ἀντιστοιχοῦν χρονικὰ με τὶς φάσεις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἱστορίας τῆς ἐκκλησίας μετὰ τὸν Ἰουστινιανό. Τὸ ἀπόσπασμα τοῦ «Περὶ Κτισμάτων» τοῦ Προκόπιου ἀντιστοιχεῖ με τὴν ἀνέγερση τῆς ἐκκλησίας, ἡ Περιγραφή τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ρόδιο, γραμμένη μετὰ τοῦ 931 καὶ τοῦ 944⁷, ἀποτυπώνει τὴ μορφή καὶ τὴ σημα-

1. Heisenberg, *Die Apostelkirche*, σελ. 118. Σύμφωνα με τὴ μαρτυρία τῶν Πάτριων (σελ. 287) ἡ ἀνοικοδόμησις τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἄρχισε τέσσερα χρόνια μετὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνοικοδόμησις τῆς Ἀγίας Σοφίας. Κατὰ τὴν ἴδια πηγὴ (δ.π.), τὰ ὑλικά τῆς οἰκοδομῆς προῆλθαν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὰ περισσευμένα ὑλικά τῆς Ἀγίας Σοφίας. Ὁ Krauthimer (*A Note on Justinian's Church of the Holy Apostels in Constantinople*, *Mélanges E. Tisserant*, τόμος II (=Studi e Testi 232, Βατικανὸ 1964), σελ. 265) χρονολογεῖ τὴν ἐναρξὴ τῆς ἀνοικοδόμησις τὸ 540.

2. Janin, *Les Eglises et les Monastères*, σελ. 43. Σημειώνουμε ἐδῶ μιὰ ἀντίφασιν στίς σχετικὰς μνῆεις τῶν Πάτριων (σελ. 287). Στούς στίχους 5 - 7 ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἀνέγερσις τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἄρχισε μετὰ τὴν ἀποπεράτωσις τῆς Ἀγίας Σοφίας· παρακάτω ὅμως, στίχοι 19 - 23, φαίνεται ὅτι ὁ πατριογράφος θεωρεῖ ταυτόχρονη σχεδὸν τὴν ἀποπεράτωσις καὶ τῶν δύο ἐκκλησιῶν.

3. Νικόλαος Μεσαρίτης, Ἐκφράσεις τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων (ἐκδ. Heisenberg, *Die Apostelkirche*), σελ. 85. Ὁ Μεσαρίτης παρομοιάζει τὸ Ἡρώο τοῦ Ἰουστινιανοῦ με τὴν κολυμβήθραν τὴν Σολομώντειον.

4. Συνέχεια Θεοφάνη (ἐκδ. I. Bekker), σελ. 323.

5. Πάτρια, σελ. 288.

6. Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι στέγασαν μετὰ τοῦ 1453 καὶ τοῦ 1455 τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο (βλ. Α. Πασαδαίου, Ὁ Πατριαρχικὸς Οἶκος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, Θεσσαλονίκη 1976, σελ. 84 - 86 καὶ ὑποσ. 14). Ὁ ναὸς κατεδαφίστηκε τὸ 1461 καὶ στὴν ἴδια ἀκριβῶς θέση χτίστηκε, με σχέδια τοῦ ἀρχιτέκτονα Χριστόδουλου, τζαμι πρὸς τιμὴν τοῦ Μωάμεθ Β'. Στὸν εὐρύτερο χώρο τοῦ τζαμιοῦ προβλέφθηκε ἡ ἀνέγερσις τοῦ μνημειακοῦ τάφου τοῦ Πορθητῆ. Γιὰ τὶς σχέσεις Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τζαμιοῦ καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη χρῆσις παλαιότερων θεμελιώσεων ἀπὸ τὸ Χριστόδουλο, βλ. Wulzinger, *Apostelkirche*, σελ. 25 κέξ.

7. G. Downey, *Constantine the Rhodian. His Life and Writings*, Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of A.M. Friend Jr., Princeton 1955, σελ.

σία τοῦ μνημείου μετὰ τὰ ἔργα τοῦ Βασιλείου. Τὸ τρίτο κείμενο εἶναι ἡ "Ἐκφραση τοῦ Νικόλαου Μεσαρίτη ποὺ γράφτηκε περὶ τὸ 1200¹.

Σ' αὐτὰ τὰ τρία κείμενα στηρίζονται καὶ ὅλες οἱ προσπάθειες ἀποκατάστασης τοῦ μνημείου, ποὺ ἡ ἔλλειψη ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων περιορίζει στὸ ἐπίπεδο περισσότερο ἢ λιγότερο πειστικῶν ὑποθέσεων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογική τους σημασία, τὰ ἴδια αὐτὰ κείμενα θέτουν ὀρισμένα καίρια προβλήματα σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο καὶ τὸ εἶδος τῆς ἀντιμετώπισης τοῦ ἴδιου μνημείου σὲ διαφορετικὲς ἐποχές. Τοῦτο ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὴν Περιγραφὴ τοῦ Κωνσταντίνου Ρόδου, ποὺ ἡ μαρτυρία τῆς ἐντάσσεται σὲ ἓνα σύνολο ἀπὸ ἀναφορὰς στὴν ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ποὺ προέρχονται ἀπὸ μιὰ σειρὰ ἰδιότυπων κειμένων, χαρακτηριστικῶν τοῦ 10ου αἰῶνα. Πρόκειται γιὰ τὸ Περὶ Βασιλείου Τάξεως², γιὰ τὰ Πάτρια τῆς Κωνσταντινούπολης, γιὰ τὸ Βίο τοῦ Ἀνδρέα Σαλοῦ³, τὸ Βίο τοῦ Βασιλείου τοῦ Νέου καὶ τὸ "Οραμα τοῦ μοναχοῦ Κοσμᾶ⁴, ποὺ δίνουν ἓνα γενικὸ πλαίσιο σήμανσης τοῦ ναοῦ. Παρακάτω, θὰ προσπαθήσουμε, ἀναλύοντας τὸ κείμενο τοῦ Ρόδου καὶ συγκρίνοντας τὰ δεδομένα του μὲ ἐκεῖνα τῆς παλαιότερης περιγραφῆς τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν Προκόπιο, νὰ διαπιστώσουμε τὴ διαφοροποίησή του, τὴ σχέση τοῦ συγγραφέα μὲ τὸ μνημεῖο καὶ τὴν ἐνδεχόμενη σύνδεσή του μὲ τὰ γενικότερα ρεύματα τῆς ἐποχῆς του.

Τὸ 1896, δύο ταυτόχρονες ἐκδόσεις ἔκαναν γνωστὴ τὴν Περιγραφὴ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν ἀσηκρῆτις Κωνσταντῖνο Ρόδιο⁵. Τὸ κείμενο παραδίδεται ἀπὸ ἓνα μόνο χειρόγραφο, τὸν κώδικα τῆς Λάρας 1661 (Λ 170), τοῦ 15ου αἰ., ποὺ μεταξὺ τῶν φύλλων 139 καὶ 147 διασώζει μιὰ σειρὰ ἀπὸ στιχουργήματα τοῦ Ρόδου συγκεντρωμένα κάτω ἀπὸ τὸ γενικὸ τίτλο «Στίχοι

214. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ τοῦ Downey παραμένει πάντα τὸ μόνο, ὅπου ἐπιχειρεῖται προσέγγιση τῆς ζωῆς καὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ Κωνσταντίνου Ρόδου.

1. Τὸ κείμενο αὐτῆς τῆς Ἐκφρασης ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Heisenberg (δ.π., σελ. 10 - 96). Πρὸβλ. ἀγγλ. μτφ. καὶ σχόλια ἀπὸ τὸν G. Downey, *Nicolaos Mesarites: Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople*, Transactions of the American Philosophical Society, N. S. 47/6 (1957).

2. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, Περὶ Βασιλείου Τάξεως (ἐκδ. J. Reiske), τόμ. Α', σελ. 76 - 78 καὶ τόμ. Β', σελ. 532 - 538.

3. L. Rydén, *The Date of the Life of Andreas Salos*, DOP 32(1978), σελ. 136 - 141.

4. Χριστίνης Γ. Ἀγγελίδου, *Remarques sur la description de Jérusalem céleste*, Akten des XVI. Internationalen Byzantinisten-Kongresses (=JÖB 32/3 (1982) σελ. 207 - 215).

5. Ἡ μία ἔγινε ἀπὸ τὸν E. Legrand (βλ. παραπάνω σελ. 95, ὑποσ. 1) καὶ ἡ ἄλλη ἀπὸ τὸν G. P. Begleri, *Chram sviatych Apostolov i drugie pamiatniki Konstantinopolia po opisaniju Konstantina Rodija*, Ὁδηγὸς 1896.

Κωνσταντίνου ἀσηκρήτου τοῦ Ρόδιου»¹. Πρόκειται γιὰ μιὰ συλλογὴ ἀπὸ προσχέδια καὶ ποιητικὲς δοκιμὲς γιὰ ἔμμετρες περιγραφές ποὺ εἶχαν παραγγελθεῖ στὸ Ρόδιο ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο². Σὲ αὐτοκρατορικὴ ἄλλωστε παραγγελία θὰ πρέπει νὰ ὀφείλεται καὶ ἡ ἀποδιδόμενη στὸ Ρόδιο ἔμμετρη ἐπιγραφή ποὺ χαράχτηκε στὴ βάση τοῦ μικροῦ κίονα τοῦ Ἱπποδρόμου, ὅταν ἀνακαινίστηκε ἀπὸ τὸν Πορφυρογέννητο³. Καὶ ἄλλα ἔμμετρα ἔργα τοῦ Ρόδιου σώζονται⁴ ἢ μᾶς εἶναι γνωστὰ ἔμμετρα ἀπὸ τὶς πηγές⁵. Οἱ ποιητικὲς αὐτὲς ἐνασχολήσεις τοῦ Ρόδιου δὲν δηλώνουν, βέβαια, ἰδιαίτερη εὐαισθησία, ἀλλὰ μόνο ἱκανοποιητικοῦ βαθμοῦ γνώση στιχουργικῆς ποὺ συνδυασμένη μὲ τὸ ἀξίωμά του, συντέλεσε ὥστε νὰ τοῦ ἀνατεθεῖ ἡ συγκρότηση ἐνὸς ἐπίσημου, ἔμμετρου κατάλογου τῶν μνημείων τῆς βασιλεύουσας. Τὸ προσχέδια ποὺ περιλαμβάνονται στοὺς «Στίχους» τοῦ Ρόδιου ἀφοροῦν δύο τουλάχιστον περιγραφές, τῶν ἐπτὰ σπουδαιότερων μνημείων τῆς Κωνσταντινούπολης ἢ μία⁶,

1. Σ π υ ρ ῖ δ ω ν ο ς Λ α υ ρ ε ῶ τ ο υ - Σ ω φ ρ ο ν ῖ ο υ Εὐ σ τ ρ α τ ι ᾶ δ ο υ. Κατάλογος κωδίκων τῆς Μερίστης Λαύρας, Cambridge 1925, σελ. 293. Περιγραφή τοῦ χειρογράφου δίνει καὶ ὁ Legrand στὴν Εἰσαγωγή τῆς ἔκδοσης του, ὁ.π., σελ. 34 - 35.

2. Ἐκδοση Legrand, στίχοι 6 - 8, σελ. 36: ἄριστα μὲν σοι τῶν Ἀποστόλων δόμον / ναοῦ τε παιδρὸς τὴν φράσιν δηλοῦν ὅλην / τὴν ἥνπερ αὐτὸς εἶπας ἡμῖν ἐγγράφειν, καὶ στίχοι 275 - 278, σελ. 44: ἐπ' ἔργον αὐτὸ πυρπολῶν μου τὰς φρένας / τῷ καὶ γράφειν νῦν εὐλαβῶς ἀπηρξάμην, / παροτρύνοντος τοῦ σοφοῦ μου δεσπότην / Κωνσταντίνου, Λέοντος υἱοῦ τοῦ πάνν.

3. Ἡ ἐπιγραφή ἀποδόθηκε στὸν Κωνσταντῖνο Ρόδιο ἀπὸ τὸν Ο. Wulff, *Die Sieben Wunder von Byzanz und die Apostelkirche nach Konstantinos Rhodios*, BZ 7 (1898), σελ. 321. Ὁ D o w n e y (*Constantine the Rhodian*, σελ. 220) ὑποθέτει ὅτι ἡ ἐπιγραφή θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἔργο καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Πορφυρογέννητου. Γιὰ τὸ μικρὸ κίονα τοῦ Ἱπποδρόμου, βλ. B. Paluka, *Die Säule Konstantins VII. Porphyrogennetos auf dem Hippodrom zu Konstantinopel*, BZ 5 (1896), σελ. 158 - 159, καὶ J a n i n, *Constantinople byzantine*², Παρίσι 1964, σελ. 186 - 187.

4. Πρόκειται γιὰ τρία ἐπιγράμματα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας, Βιβλίο ΙΕ', ἀρ. 15 - 17, καὶ τοὺς λίβελλους ἐναντίον τοῦ Λέοντα Χοιροσφάκτη καὶ τοῦ Θεόδωρου Παφλαγόνα, βλ. D o w n e y, ὁ.π., σελ. 213 - 214, ὅπου μνημονεύονται οἱ ἐκδόσεις τῶν λιβελλίων.

5. Ὅπως ὁ λίβελλος γραμμένος ἀπὸ τὸ Ρόδιο μετὰ ἀπὸ προτροπὴ τοῦ Σαμωνᾶ ἐναντίον τοῦ παρακοιμώμενου Κωνσταντίνου, D o w n e y, ὁ.π., σελ. 213.

6. Ἐκδοση Legrand, σελ. 36 - 44, στίχοι 19 - 254. Τὰ μνημεῖα ποὺ περιγράφονται εἶναι τὰ ἑξῆς: 1. τὸ ἔφιππο ἄγαλμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ στὸν Αὐγουστεῶνα (στίχοι 41 - 51), 2. ὁ πορφυροῦς κίων στὸ Φόρο τοῦ Κωνσταντίνου (στίχοι 52 - 89), 3. τὸ Σένατο στὸ Φόρο τοῦ Κωνσταντίνου (στίχοι 90 - 162), 4. «ὁ κίων ὁ βαστάζων σταυρόν» στὸ Φιλαδέλφιο (στίχοι 163 - 177), 5. τὸ Ἀνεμοδούλιο (στίχοι 178 - 201), 6. τὸ ἄγαλμα τοῦ Θεοδοσίου στὸ Φόρο τοῦ Ταύρου (στίχοι 202 - 240) καὶ 7. ὁ Ξηρόλοφος (στίχοι 241 - 254). Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἔχει μεγάλη συγγένεια μὲ ἀνάλογο πατριογραφικὸ χωρίο τοῦ Κεδρηνοῦ (ἐκδ. K. Niebuhr, τόμος Α', Βόννη 1838, σελ. 563 - 568)· πρβλ. T. Reinach, *Commentaire archéologique sur le poème de Constantin le Rhodien*, REG 9 (1896), σελ. 73, T. Preger, Βιβλιοκρισία τῶν ἐκδόσεων Legrand καὶ Begleri, BZ 6 (1897), σελ. 167 - 168 καὶ Wulff, *Die Sieben Wunder*, σελ. 317 - 318.

καὶ τῆς Ἀγίας Σοφίας καὶ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἡ ἄλλη¹. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ Ρόδιος δὲν κατόρθωσε νὰ φέρει σὲ πέρας τὸ ἔργο του καὶ κατέλιπε μόνον μιὰ σειρὰ ἀσύνδετων καὶ ἀνεπεξέργαστων περιγραφῶν², ἀπὸ τίς ὁποῖες ἄλλωστε λείπει ἐκείνη τῆς Ἀγίας Σοφίας.

Τὸ τμῆμα ποὺ ἀφορᾷ τοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους εἶναι τὸ σημαντικότερο καὶ τὸ πιὸ συγκροτημένο. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 556 λαμβικούς στίχους³ μέτριας ποιητικῆς ἀξίας. Ὡς πρότυπο τῆς περιγραφῆς χρησιμοποιήθηκε, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, ἡ Ἑκφραση τῆς Ἀγίας Σοφίας ἀπὸ τὸν Παῦλο Σιλεντιάριο. Ἡ ἐξάρτηση τοῦ Ρόδιου ἀπὸ τὸ πρότυπό του εἶναι μικρή, ἐμφανῆς μόνον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν περιγραφή τῆς ποικιλίας τῶν μαρμάρων ποὺ χρησιμοποιοῦντο γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν καὶ διακόσμηση τῆς ἐκκλησίας καὶ σὲ ὁρισμένες ἐπιμέρους φραστικὲς ὁμοιότητες⁴. Ἡ ὅλη σύλληψη ὅμως καὶ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος ἀπηχεῖ προσωπικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ μνημείου ἀπὸ τὸν ποιητὴ.

Ἡ πρώτη περιγραφή τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, ὅπως οἰκοδομήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες τοῦ Ἰουστινιανοῦ, περιέχεται στὸ «Περὶ Κτισμάτων» τοῦ Προκόπιου⁵. Τὸ ἀπόσπασμα καταχωρίζεται ἀνάμεσα στὴν περιγραφή τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἀγίων Σεργίου καὶ Βάχου καὶ σ' ἐκείνην τοῦ Ἀγίου Ἀκακίου. Εἶναι φανερό ὅτι γιὰ τὸ συγγραφέα καὶ τὰ τρία μνημεῖα παρουσίαζαν ἴσο ἀρχιτεκτονικὸ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ στὸ διηγηματικὸ ἐπίπεδο διαφοροποιεῖται ἀνάλογα μὲ τὴν οἰκοδομικὴ ποιότητα καὶ τὸ σημασιολογικὸ περιεχόμενο κάθε ἐκκλησίας. Διαπιστώνουμε ἔτσι ὅτι ὁ Προκόπιος ἀφιερώνει στοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους τὸ μακρότερο χωρίο ποὺ διακρίνεται σὲ δύο μέρη: στὸ πρῶτο περιγράφεται ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τῆς ἐκκλησίας, ἐνῶ στὸ δεύτερο ἐπιχειρεῖται σύντομη ἀναδρομὴ στὸ ἱστορικὸ τοῦ ναοῦ, ποὺ συνδέεται μὲ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς τάφους καὶ τὴ θέση τῶν τριῶν ἀποστολικῶν σαρκοφάγων μέσα στὸ οἰκοδόμημα. Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ Προκόπιος ἀποδίδει στὸν Κωνσταντῖνο Β' ⁶ τὴν ἀνέγερση τῆς ἀρχικῆς ἐκκλησίας τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ ὅτι συγχέει δύο χώρους, δηλαδὴ τὸ μαυσωλεῖο τοῦ Κωνσταντίνου

1. Ὅτι ὁ Ρόδιος ἐπρόκειτο νὰ περιγράψει καὶ τὴν Ἀγία Σοφία φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀναφορά του στοὺς στίχους 268 - 272.

2. Ἐπισημκίνουμε τὴ διπλὴ περιγραφή τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἰουστινιανοῦ (στίχοι 41 - 51 καὶ 364 - 372) (πρβλ. D o w n e y, *Constantine the Rhodian*, σελ. 215), τὴν ἀπότομη διακοπή τῆς περιγραφῆς τῶν μωσαϊκῶν (D o w n e y, ὁ.π.), τὴν ἀπουσία ἐπιλόγου, πράγμα ποὺ διαταράσσει τὴν ἰσορροπία τοῦ ποιήματος καὶ ἀκόμα τὴν ἐπανάληψη ἐκφράσεων ὅπως π.χ. στ. 420: *φιλεῖ γὰρ αὐτοὺς καὶ ποθεῖ ξενοτρόπως*, καὶ στ. 429 - 431: *φιλεῖ γὰρ αὐτὸς τοὺς σοφοὺς ἀποστόλους / καὶ τὸν φαινὸν καὶ σεβάσμιον δόμον / αὐτῶν γεραίρει καὶ ποθεῖ ξενοτρόπως*.

3. Ἑκδοσις Legrand, σελ. 49 - 65.

4. D o w n e y, ὁ.π., σελ. 217.

5. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, Βιβλίον Α', παράγραφος δ'.

6. Ὁ.π., σελ. 25.

καὶ τὸν κυρίως ναό¹. Εἶναι ὅμως γνωστὸ ἀπὸ σχετικὴ μνεία τοῦ Φιλοστόργιου, ὅτι ἤδη στίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰῶνα γινόταν σαφὴς διάκριση μεταξὺ τοῦ ναοῦ, ὅπου βρίσκονταν κατατεθειμένα τὰ λείψανα τῶν ἀποστόλων, καὶ τοῦ τάφου-μαυσωλείου τοῦ Κωνσταντίνου². Ἡ θέση αὐτοῦ τοῦ μαυσωλείου στὴν πρώτη ἀρχιτεκτονικὴ περίοδο τῆς ἐκκλησίας δὲν προσδιορίζεται ρητὰ, ἐνῶ ἀπὸ μεταγενέστερες πηγὲς πληροφοροῦμαστε ὅτι στὴν τελικὴ ἰουστινιάνεια μορφή της ἡ ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἐπικοινωνοῦσε τόσο μὲ τὸ μαυσωλεῖο τοῦ Κωνσταντίνου, ὅσο καὶ μὲ τὸ Ἡρώο τοῦ Ἰουστινιανοῦ³. Φαίνεται ὅτι αὐτὴ ἡ διάταξη δὲν ἦταν ἀπόλυτα ἀντιληπτὴ ἀπὸ τὸν Προκόπιο, ποὺ θεωρεῖ τὸ χῶρο ἑνιαῖο. Ὡς σημειώσουμε ὅτι γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Ρόδιο ἀντίθετα, ἡ διάκριση τοῦ κτηριακοῦ συμπλέγματος τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων (ναὸς + μαυσωλεῖο Κωνσταντίνου + Ἡρώο Ἰουστινιανοῦ) σὲ ἀνεξάρτητους λειτουργικὰ χώρους εἶναι βασικὸ στοιχεῖο τῆς σκέψης του. Ἄλλωστε, καὶ στὸ τμῆμα τῆς Ἐκφρασῆς του ποὺ διασώζεται, ἡ περιγραφή τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων περιορίζεται αὐστηρὰ στὸ κύριο σῶμα τοῦ οἰκοδομήματος.

Τὰ στοιχεῖα, ποὺ περιέχονται στὸ πρῶτο μέρος τῆς περιγραφῆς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν Προκόπιο, μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν ὡς ἑξῆς:

1. Ὁ ναὸς εἶχε σχῆμα ἐλεύθερου σταυροῦ. Ἡ ἀνατολική, ἡ βόρεια καὶ ἡ νότια κεραία εἶχαν τὸ ἴδιο μῆκος, ἐνῶ ἡ δυτικὴ ἦταν μακρύτερη ὅσον ἀπεργάσασθαι τὸ τοῦ σταυροῦ σχῆμα⁴.

2. Στὴν τομὴ τῶν κεραίων διαμορφώθηκε τὸ θυσιαστήριο (ιερατεῖον).

3. Παράλληλα μὲ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους, κιονοστοιχία σὲ δύο στάθμες, ξεχωρίζοντας δηλαδὴ τὰ ὑπερῶα ἀπὸ τὸν κάτω χῶρο, διέτρεχε ὅλο τὸ ναό.

4. Στὴ στάθμη τῆς στέγης, πάνω ἀπὸ τὸ θυσιαστήριο, κατασκευάστηκε ὁ κεντρικὸς θόλος, στηριγμένος σὲ τέσσερα τόξα, σύμφωνα μὲ τὸ σύστημα στή-

1. Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Προκόπιου (δ.π.) πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακαίνιση τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό, οἱ τάφοι βρίσκονταν μέσα στὸ χῶρο ποὺ ὀνομάζει νεών. Στὸν ἴδιο χῶρο ὑπῆρχαν καὶ οἱ τάφοι τῶν ἀποστόλων, χωρὶς κανένα διακριτικὸ σημεῖο νὰ προσδιορίζει τὴ θέση τους. Ὁ Grabar (*Martyrium*, σελ. 60 καὶ 62) ἐπισημαίνει ὅτι στοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους διαπιστώνεται ἐπιβίωση παλαιότερης χρήσης ὁμοτάφων ἡρώων καθὼς καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ συνήθεια τῆς πλήρους κάλυψης τῶν σαρκοφάγων τῶν μαρτύρων μὲ χῶμα.

2. Φιλοστόργιος, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, III. 2. Ὁ Φιλοστόργιος χρησιμοποιεῖ γιὰ τὴν καθ'αυτὴ ἐκκλησία τοὺς ὅρους ἐκκλησία, ναός, οἶκος, τέμενος· γιὰ τὸ μαυσωλεῖο τοῦ Κωνσταντίνου χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο τάφος.

3. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, Περὶ Βασιλείου Τάξεως, τόμος Α' (J. Reiske), σελ. 77: ἐξέρχονται ἀμφότεροι ὁ τε βασιλεὺς καὶ ὁ πατριάρχης διὰ τῆς ἀριστερᾶς πλαγίας τοῦ θυσιαστηρίου, καὶ ἀπέρχονται ἐν τῇ σορῶ τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου, κάκεισε αὐξάμενοι καὶ ἄφαντες κηροὺς ἐξέρχονται καὶ ἀπέρχονται ἐν τοῖς τάφοις τῶν ἁγιοτάτων πατριαρχῶν. . . ἄφας δὲ κάκεισε κηροὺς ὁ βασιλεὺς καὶ εὐξάμενος, εἰσέρχεται ἐν τοῖς τάφοις τῶν βασιλέων.

4. Προκόπιος, δ.π., σελ. 24, στίχοι 13 - 14.

ριζης πού χρησιμοποιήθηκε για την 'Αγία Σοφία. Στο κάτω μέρος αὐτοῦ τοῦ θόλου ἀνοίγονταν παράθυρα (θυρίδες).

5. Στὴν ἴδια στάθμη, τέσσερις θόλοι χωρὶς ἀνοίγματα κάλυπταν ἀντίστοιχα τὶς τέσσερις κεραῖες τοῦ ναοῦ¹.

Συγκρίνοντας τὴν περιγραφή τοῦ Προκόπιου μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Εὐσέβιου, παρατηροῦμε ὅτι οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ Ἰουστινιανοῦ διατήρησαν στὴ γενική του μορφή τὸ παλαιότερο σχῆμα τῆς ἐκκλησίας μὲ τέσσερις ἰσάξιους χώρους, διαμορφωμένους στὶς κεραῖες, πού συγκλίνουν καὶ ἐξαίρουν τὸ κεντρικὸ θυσιαστήριο². Ἡ οὐσιώδης διαφορὰ μεταξὺ τοῦ κωνσταντινιάνειου καὶ τοῦ μεταγενέστερου κτίσματος βρίσκεται στὶς νεωτερικὲς λύσεις πού υἱοθετοῦνται γιὰ ὀρισμένα προβλήματα στὴ στάθμη τῆς στέγης.

Μὲ βάση αὐτὴ τὴν περιγραφή καθὼς καὶ ὀρισμένα στοιχεῖα ἀπὸ τὸ «Περὶ Βασιλείου Τάξεως», ὁ Hübsch κατέληξε στὰ 1863 σὲ μιὰ πρόταση ἀποκατάστασης τοῦ μνημείου³. Τὸ σχέδιο τοῦ Hübsch χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν πιστότερη μεταφορὰ τῶν πληροφοριῶν τοῦ Προκόπιου. Διακρίνουμε ἔτσι τὴν αὐστηρὴ συμμετρία τῶν μερῶν ὡς πρὸς τὸ κέντρο, τὴ θέση τοῦ νάρθηκα στὸ ἄκρο τῆς δυτικῆς κεραίας, σὲ τρόπο ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ ἐπιμήκυνσή της σὲ σχέση μὲ τὶς ὑπόλοιπες τρεῖς, τὴν κιονοστοιχία παράλληλη μὲ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους (ἀλλὰ διακοπτόμενη στὰ ἄκρα τῶν τεσσάρων κεραίων). Γιὰ τὴ στήριξη τοῦ κεντρικοῦ καὶ ὑπερυψωμένου θόλου, ὁ Hübsch προτείνει σύστημα ἀπὸ τέσσερις κυλίνδρους, πού χωρὶς χρῆση τυμπάνου μποροῦν νὰ στερεώσουν θόλο σὲ ἱκανὸ ὕψος. Δεύτερο στοιχεῖο πού πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε στὴν ἀποκατάσταση Hübsch εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν πεσσῶν τοῦ οἰκοδομήματος. Ὁ Hübsch θεωρεῖ προφανῶς ἰσοδύναμα τὰ πέντε μέρη τοῦ ναοῦ, δηλαδὴ τὶς κεραῖες καὶ τὸ κεντρικὸ τετράγωνο, καὶ προτείνει τέσσερις πεσ-

1. Ὁ Krautheimer (*A Note*, σελ. 267 - 269) συγκρίνοντας τὴν περιγραφή τοῦ Προκόπιου μὲ τὶς μεταγενέστερες παραστάσεις τοῦ μνημείου σὲ μικρογραφίες, συμπεραίνει ὅτι μεταξὺ 6ου καὶ 10ου αἰ. οἱ θόλοι τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀνοικοδομήθηκαν πάνω σὲ τύμπανα πού ἔφεραν ἀνοίγματα.

2. Μεγάλος ἀριθμὸς μαρτυριῶν ἐξαιρετικῆς σημασίας οἰκοδομήθηκε μεταξὺ τοῦ 4ου καὶ τοῦ 7ου αἰ. τόσο στὴ Συρία (Kal'at Sim'an καὶ Kaoussie) ὅσο καὶ στὴ Μικρασία καὶ τὴ Βαλκανική, σὲ σχῆμα ἐλεύθερου σταυροῦ. Αὐτό, σύμφωνα μὲ τὸ Grabar (*Martyrium*, σελ. 154 - 157) σημαίνει ὅτι τὸ σχῆμα αὐτὸ θεωρήθηκε ὅτι προσιδιάζε στὴν κατασκευὴ ναῶν ὅπου ὑπῆρχαν λείψανα μαρτύρων καὶ ἁγίων. Ἡ ἐπιμήκυνση τῆς δυτικῆς κεραίας ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν G. Egger (*Bemerkungen zu den Grundrisslösungen im Byzantinischen Kirchenbau*, JÖBG 4 (1955), σελ. 88 - 89) σὲ συνδυασμὸ τῆς ἐπιμήκους κωνσταντινείας βασιλικῆς μὲ τὰ ἰσομερῆ περίκεντρα κτίσματα. Ἐτσι στοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους δίνεται ἐμφαση στὸν ἄξονα ἀνατολῆς-δύσης, ἀλλὰ παραμένει σταθερὸ τὸ κεντρικὸ σημεῖο, ὅπου συγκλίνουν ὅλα τὰ μέρη τοῦ ναοῦ.

3. H. Hübsch, *Die Altchristlichen Kirchen*, Καρλσρούη 1863. Τὸ πλάνο τοῦ Hübsch ἀναπαράγουν ὁ Reinach (ῥ.π., σελ. 97) καὶ ὁ Wulzinger, *Apostelkirche*, πίνακας 8 (βλ. καὶ παρακάτω, σελ. 103, πίν. Α, ἀρ. 1).

σούς για τη στήριξη κάθε θόλου. Ο συνολικός αριθμός τῶν πεσσῶν εἶναι 20.

Τέλος, σχετικά με αὐτὴ τὴν περιγραφή τοῦ μνημείου παρατηροῦμε ὅτι:

α. ὁ Προκόπιος τοποθετεῖται στὸ κέντρο τῆς ἐκκλησίας, ἀπὸ ὅπου ἡ αἵσθησις τῆς ἀπόλυτης συμμετρίας τοῦ σταυρικοῦ ναοῦ ὡς πρὸς τοὺς δύο ἄξονες εἶναι πλήρης.

β. τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ ναὸ εἶναι ἀναγνώσιμα ἀπὸ τὸν Προκόπιο μόνον σὲ ἓνα ἀρχιτεκτονικὸ ἐπίπεδο.

γ. ὁ Προκόπιος δὲν περιγράφει σύνολα οἰκοδομικῶν στοιχείων· ἀντίθετα τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους, οἱ δύο ἄξονες τοῦ κτηρίου δηλαδή, τὰ τόξα καὶ οἱ θόλοι θεωροῦνται μεμονωμένα καὶ χωρὶς μεταξὺ τους σύνδεσμο.

Τὴ βάση γιὰ τὶς νεότερες, μετὰ τὸν Hübsch, προτάσεις ἀποκατάστασης τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων προσφέρουν κατὰ κύριο λόγο οἱ περιγραφές τοῦ Ρόδιου καὶ τοῦ Μεσαρίτη. Στὶς μαρτυρίες τῶν δύο κειμένων προστέθηκαν καὶ οἱ κατόψεις τοῦ Ἀγίου Μάρκου τῆς Βενετίας¹ καὶ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τῆς Ἐφέσου, μετὰ ἀπὸ τὴν πρώτη ἤδη ἀποτύπωση τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων², ναῶν ποὺ εἶναι γνωστὸ ὅτι οἰκοδομήθηκαν σύμφωνα με τὸ πρότυπο ποὺ χρησιμοποιήθηκε καὶ γιὰ τοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους. Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα χρησιμοποίησαν ὁ Reinach³, ὁ Wulff⁴, ὁ Heisenberg⁵ καὶ ὁ Σωτηρίου⁶, ἐνῶ ὁ Wulzinger στηρίζει τὶς λύσεις ποὺ προτείνει στὴν κάτοψη τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τῆς Ἐφέσου καὶ στὶς διαστάσεις καὶ τὴν κάτοψη τοῦ τζαμιοῦ τοῦ Πορθητῆ ποὺ χτίστηκε μετὰ τὸ 1461 πάνω στὰ θεμέλια τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων⁷.

1. Πρὶν ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες προσθήκες στὸ ἀρχικὸ οἰκοδόμημα τοῦ 11ου αἰ. Ὁ S. Bettini (*L'architettura di san Marco*, Ρώμη 1946, σελ. 53 - 84 καὶ πίνακας VIII) στηρίζει τὴν πρόταση τοῦ γιὰ ἀποκατάσταση τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων κατὰ κύριο λόγο στὶς ὁμοιότητες αὐτοῦ τοῦ μνημείου μετὰ τὸν Ἅγιο Μάρκο.

2. Τὴν ὁμοιότητα μετὰ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου στὴν Ἐφεσο ἐπισημαίνει ὁ Προκόπιος (*Περὶ Κτισμάτων*, Βιβλίο Ε', παράγραφος α', σελ. 150), πρβλ. καὶ Πάτρια, σελ. 287: *Τὰ δὲ σκάριφα καὶ τὸ σχῆμα ἀπῆρε τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἀπὸ Ἐφέσου*. Ὁ Γ. Σωτηρίου (*Ἀνασκαφαὶ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ*, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 7 (1921 - 1922), σελ. 217 - 218) θεωρεῖ προγενέστερο κτίσμα τὸ ναὸ τῆς Ἐφέσου, ὅπου καὶ δοκιμάστηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἡ στέγαση ναοῦ μετὰ πέντε θόλους μεγάλων διαστάσεων. Στούς Ἀγίους Ἀποστόλους, παρατηρεῖ ὁ ἴδιος, τελειοποιοῦνται τὰ δοκιμασμένα οἰκοδομικὰ στοιχεῖα, ὅπως ἡ συμμετρικὴ στέγαση τῶν γωνιῶν μετὰ σταυροθόλια καὶ τὰ ἀνοίγματα πρὸς τοὺς ἄξονες τοῦ ναοῦ μετὰ τὴν χρῆσιν ζυγοῦ ἀριθμοῦ κιόνων μετὰ τῶν πεσσῶν.

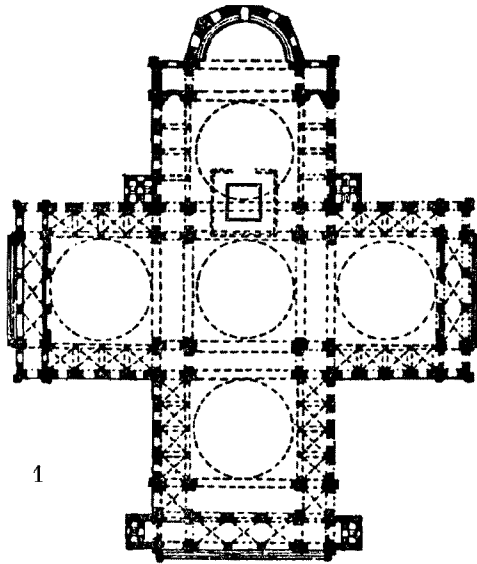
3. Βλ. παραπάνω, σημ. 98, ὑποσ. 6 καὶ πίν. Α, ἀρ. 2.

4. Βλ. παραπάνω, σελ. 98, ὑποσ. 3 καὶ πίν. Α, ἀρ. 3.

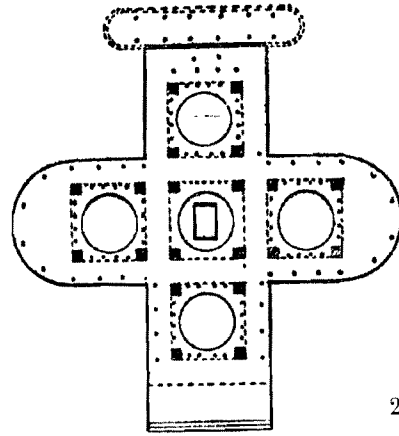
5. Heisenberg, *Die Apostelkirche*, καὶ κυρίως σελ. 120 - 134 καὶ πίν. Α, ἀρ. 4.

6. Σωτηρίου, *Ἀνασκαφαί*, σελ. 205 - 226 καὶ πίν. Γ.

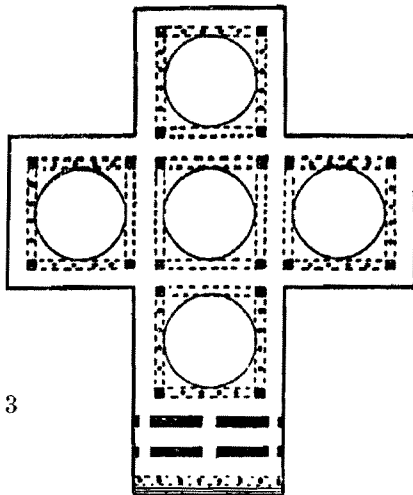
7. Wulzinger, *Apostelkirche*, σελ. 25 - 39 καὶ πίν. Δ.

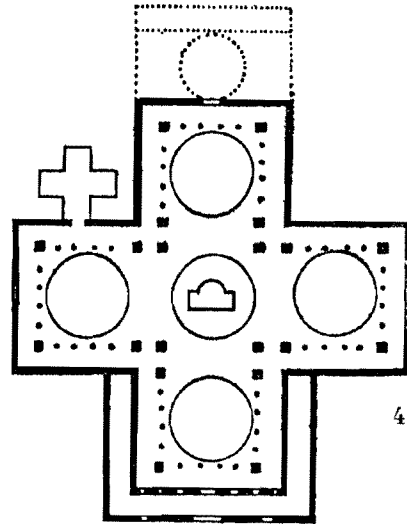
1

2

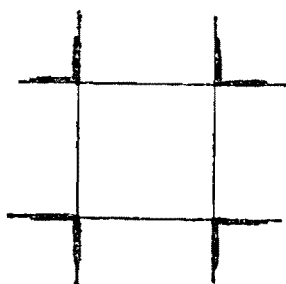

3

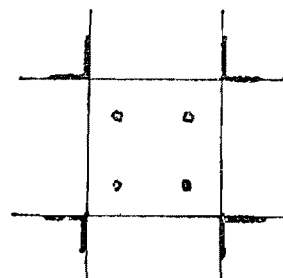

4

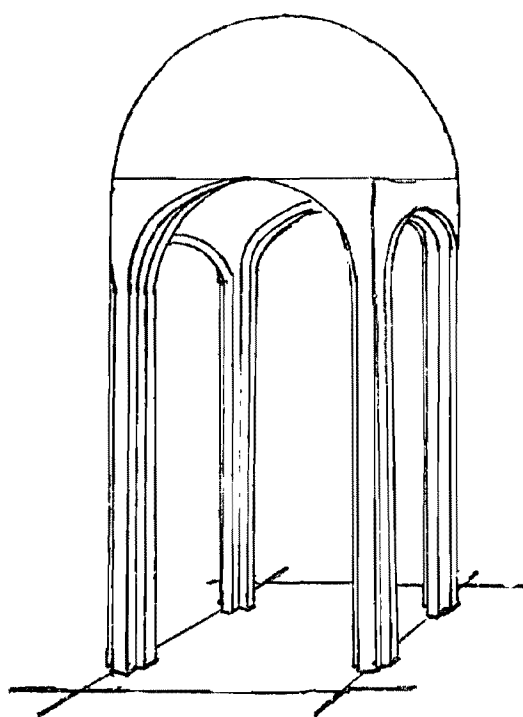
ΠΙΝΑΚΑΣ Α: Ἀποκαταστάσεις τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων: 1. ἀποκατάσταση Hübsch (1863), 2. ἀποκατάσταση Reinach (1896), 3. ἀποκατάσταση Wulff (1897), 4. ἀποκατάσταση Heisenberg (1908).

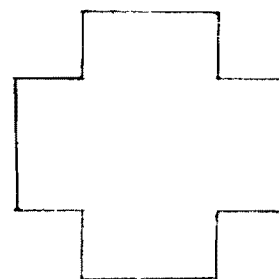
1

2

3

4

ΠΙΝΑΚΑΣ Β': Σχήματα 1, 2, 3: φάσεις τῆς οἰκοδόμησῆς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων σύμφωνα με τοὺς στίχους 548 - 573 τῆς Ἐκφράσεως τοῦ Κωνσταντίνου Ρόδιου. Σχῆμα 4: προτεινόμενη διατομή σκέλους πεσσού.

Τὰ ἀρχαιολογικά ὅμως παράλληλα δὲν ταυτίζονται πάντα μὲ τὶς πληροφορίες τῶν φιλολογικῶν πηγῶν, ποὺ εἶναι ὅπωςδὴποτε ἐξαιρετικὰ ἀξιόπιστες καὶ ἄλλωστε ἀλληλοσυμπληρώνονται. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ δύο κείμενα, ἡ Ἑκφραση τοῦ Ρόδιου ἰσόρροπα μοιρασμένη ἀνάμεσα στὴν περιγραφὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῶν μωσαϊκῶν τοῦ κυρίως ναοῦ¹, εἶναι ἀναλυτικότερη στὶς λεπτομέρειες τῆς οἰκοδομίας τοῦ κτηρίου καὶ ἐπομένως οὐσιαστικότερης σημασίας γιὰ τὴν ἀποκατάστασή του.

Ἡ Περιγραφὴ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ρόδιο καλύπτει 102 στίχους τῆς Ἑκφρασης καὶ ἀκολουθεῖ τὶς ἀναφορὲς στὴν τοπογραφικὴ θέσῃ τῆς ἐκκλησίας καὶ μιὰ σύντομη ἀναδρομὴ στὶς δύο μεγάλες περιόδους τῆς ἱστορίας τοῦ μνημείου.

Στοὺς τριάντα πρώτους στίχους τῆς ἀρχιτεκτονικῆς περιγραφῆς ὁ Ρόδιος ἐπιχειρεῖ μιὰ συστηματικὴ ἀνάλυση τῶν σταδίων ποὺ ἀκολούθησε ὁ ἀρχιτέκτονας στὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ.

α. Χαράσσεται στὴ γῇ ἓνα τετράγωνο² (στίχοι 548 - 558).

β. Στὶς τέσσερις κορυφές τοῦ τετραγώνου χαράσσονται τέσσερις κατὰ κορυφὴν γωνίες ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὶς βάσεις γιὰ τὶς γενέσεις τῶν κεραίων³ (πίν. Β, σχ. 1, στίχοι 559 - 561).

γ. Ἀνεγείρονται τέσσερις πεσσοὶ ἀντίστοιχοι μὲ κάθε μία ἀπὸ τὶς παραπάνω γωνίες (πίν. Β, σχ. 2, στίχοι 562 - 564).

δ. Οἱ πεσσοὶ αὐτοὶ πρόκειται νὰ στηρίζουν τὰ τόξα (ὑψίδες) καὶ τὸ θόλο.

1. Ἡ περιγραφὴ τῶν μωσαϊκῶν καλύπτει τοὺς στίχους 751 - 981. Περιλαμβάνονται: 1. Εὐαγγελισμός, 2. Γέννηση, 3. Προσκύνηση τῶν μάγων, 4. Ὑπαπαντή, 5. Βάπτισμα, 6. Μεταμόρφωση, 7. Θαῦμα ἐν Ναὶν, 8. Ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου, 9. Εἴσοδος στὰ Ἱεροσόλυμα, 10. Προδοσία τοῦ Ἰούδα, 11. Σταύρωση. Πληρέστερη εἶναι ἡ περιγραφὴ τοῦ Μεσαρίτη, Heisenberg, *Die Apostelkirche*, σελ. 172 - 268. Γιὰ τὴ σχέση τῶν περιγραφῶν τοῦ Ρόδιου μὲ ὀρισμένα ἐπιγράμματα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας, βλ. A. Salač, *Quelques épigrammes de l'Anthologie Palatine et l'iconographie byzantine*, Bsl 12 (1951), σελ. 12 - 25. Τελευταία χρονολογικὰ ἡ μελέτη τῆς Ann Warton Epstein, *The Rebuilding and Redecoration of the Holy Apostles in Constantinople. A Reconsideration*, Greek Roman and Byzantine Studies 23/I (1982), σελ. 79 - 92. Βλ. ἀκόμη καὶ H. Maguire, *Art and Eloquence in Byzantium*, Princeton - New Jersey 1981, σελ. 101.

2. Γιὰ τὸν ὅρισμό ποὺ περιέχεται στοὺς στίχους 554 - 556, βλ. παρακάτω, σελ. 119. Σημειώνουμε ἐδῶ ὅτι μὲ τὸν ὄρο κύβο ὁ Ρόδιος ἐννοεῖ τὸ «τετράγωνο», πρβλ. καὶ Heisenberg, *Die Apostelkirche*, σελ. 121 ὑποσ. 1. Βλ. στὸ Παράρτημα (σελ. 123 - 125) τὴν ἀνατύπωση τοῦ κειμένου τοῦ Ρόδιου ἀπὸ τὴν ἔκδοση Legrand.

3. Σωτηρίου, *Ἀνασκαφαί*, σελ. 207. Ἀντίθετα, ὁ Heisenberg (ὁ.π., σελ. 124) θεωρεῖ ὅτι οἱ γωνίες ἀναφέρονται στοὺς πεσσούς. Ὁ Wulff (*Die Sieben Wunder*, σελ. 322) ἀντιστρέφει τὴ σύνταξη καὶ ὑποθέτει ὡς ἀντικείμενο τοῦ ρήματος πῆσσει τὴν αἰτιατικὴ ἐμβόλους. Σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο (ὁ.π.), ἡ λέξη ἐμβολος εἶναι θηλυκοῦ γένους καὶ σ' αὐτὴν ἀναφέρεται τὸ διπλᾶς ἀπάσας τοῦ στίχου 561.

Κάθε τόξο αντιστοιχεί σὲ μιὰ πλευρὰ τοῦ τετραγώνου¹ (στίχοι 565 - 569).

ε. Αὐτὴ ἡ μονάδα (τετράγωνη βάση, τέσσερις πεσσοὶ ποὺ ἐνώνονται μὲ τόξα καὶ στηρίζουν ἡμισφαιρικὸ θόλο, πίν. Β, σχ. 3), ἐπαναλαμβάνεται πρὸς τὶς κατευθύνσεις τῶν τεσσάρων σημείων τοῦ ὀρίζοντα. Τὰ σημεῖα καθορίζονται καὶ ἀπὸ τὶς πλευρὰς τοῦ ἀρχικοῦ τετραγώνου (στίχοι 570 - 573).

ς. Ἡμισφαιρικοὶ θόλοι καλύπτουν καὶ τὰ πέντε τετράγωνα, ἰσάριθμοι μὲ τὶς στεφάνες ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴ σύνδεση τῶν λοφίων² (στίχοι 574 - 575).

ζ. Τὸ ὅλο οἰκοδόμημα ἀποκτᾷ σχῆμα σταυροῦ (στίχος 576).

Στὴ συνέχεια ὁ Ρόδιος ἐξαίρει τὴν ὁμαλὴ διαδοχὴ τῶν οἰκοδομικῶν στοιχείων κατὰ εἶδος, δηλαδὴ τὴν ἐνωση τῶν τόξων, τῶν κυλίνδρων³, τῶν πεσσῶν καὶ τῶν λοφίων (στίχοι 577 - 581), ἀναφέρεται στὴ στήριξη τῶν πεσσῶν μὲ κρηπίδες⁴ (στίχοι 582 - 588) καὶ ἀριθμεῖ τοὺς πεσσούς ποὺ ἔχουν ἀνεγερθεῖ στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους· μετρᾷ συνολικὰ 16 τετρασκελεῖς πεσσούς καὶ ἰσάριθμα τόξα, δὲν συγκαταλέγει ὅμως πεσσούς ποὺ ἔχουν τοποθετηθεῖ στὶς ἄκρες τῶν κεραιῶν, ἀνατολικά, δυτικά, βόρεια καὶ νότια (στίχοι 589 - 601). Μετὰ ἀπὸ μιὰ τελευταία διαπίστωση (στίχοι 602 - 604) ὅτι ὁ ἀρχιτέκτονας, σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα προηγούμενα, πέτυχε νὰ δώσει στὸ οἰκοδόμημά του τὸ ποθούμενο κυβικὸ σχῆμα⁵, ὁ Ρόδιος ἐγκαταλείπει τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους καὶ ἀρχίζει τὴν περιγραφὴ τῶν ὑπερώων.

Στὰ ὑπερώα, τετρασκελεῖς πεσσοὶ ἀντίστοιχοι μὲ ἐκείνους ποὺ βρίσκονται στὴν πρώτη στάθμη στηρίζουν τὰ τόξα ποὺ φέρουν τὸν ἡμισφαιρικὸ κεντρικὸ θόλο (στίχοι 603 - 610). Ὑστερα, ἀκολουθώντας πάντα τὴ διάταξη τῶν κάτω

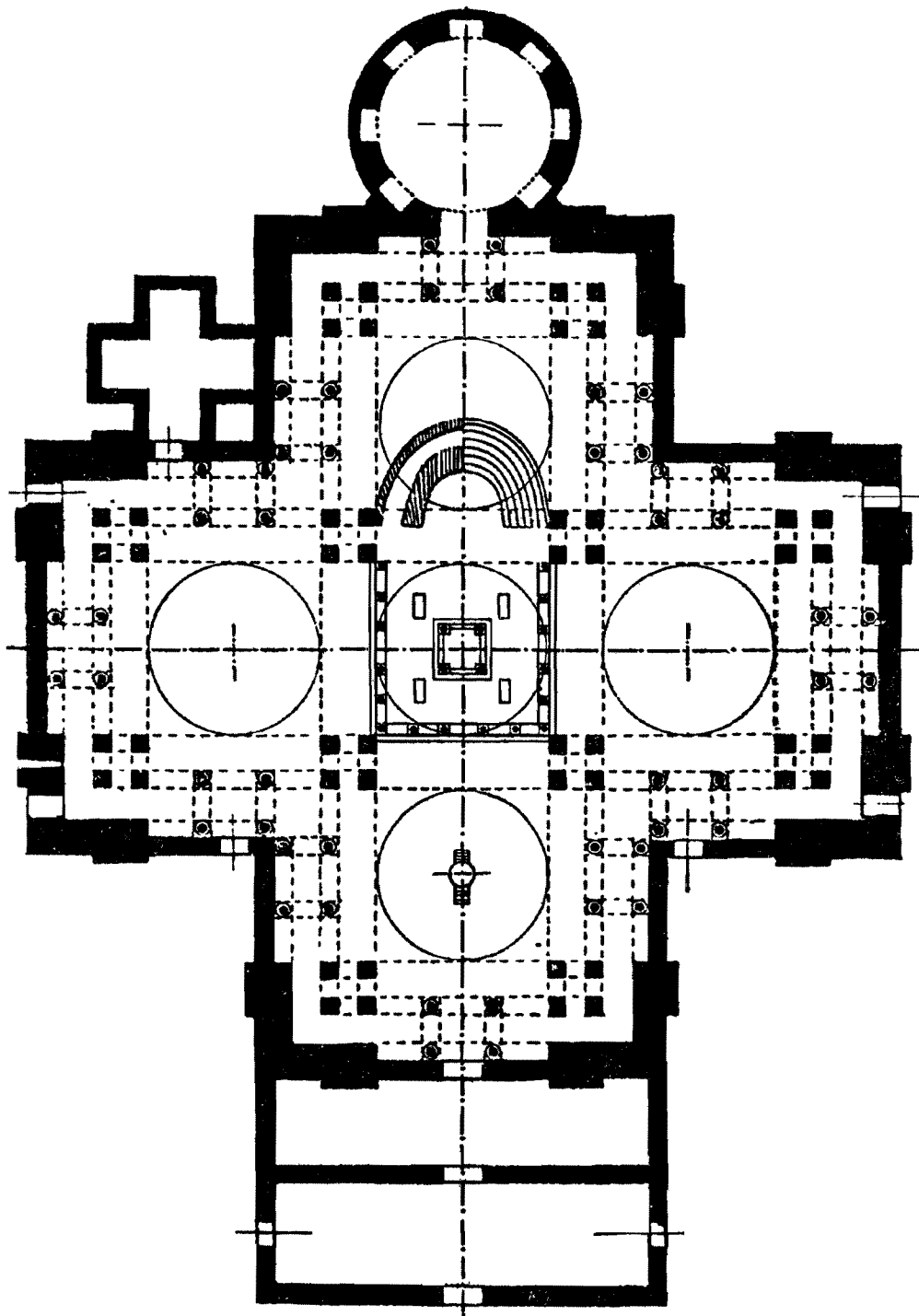
1. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς λέξης *μεσόμυαλος* = τετράγωνο, βλ. *Reinach, Com-mentaire*, σελ. 95 καὶ ὑποσ. 5.

2. Μεταφράζω τὴ λέξη *σφενδόνη* ὡς «στεφάνη», σύμφωνα μὲ τὸ νόημα τοῦ κειμένου, πρβλ. καὶ *Heisenberg*, ὁ.π., σελ. 125. Ὁ *Reinach* (ὁ.π., σελ. 96) καὶ ὁ *Wulff* (ὁ.π., σελ. 323) ἐρμηνεύουν τὴ *σφενδόνη* ὡς *Zwieckelgewölbe*. Γιὰ μιὰν ἄλλη ἐρμηνεία τῆς λέξης ὡς *arc doubleau* βασισμένη στὸ Χρονικὸ τῶν Κυθέρων τοῦ Χειλᾶ (15ος αἰ.), βλ. Α. Ὁρλάνδου, *Σφενδόνη*, ΕΕΒΣ 28(1958), σελ. 401 - 402. Μεταφράζω ὡς «λοφία» τὴν ἔκφραση τοῦ Ρόδιου, στ. 580: *σφαῖραν ἡμίτητον οἶαπερ λόφον*, σημειώνοντας ὅτι ὁ ἡμισφαιρικὸς θόλος ὀνομάζεται ἀπὸ τὸ Ρόδιο πάντοτε «σφαῖρα» (στ. 565, 574, 610, 625). Ἐπιπλέον στοὺς στίχους 577 - 581 ὁ Ρόδιος ἀναφέρεται σὲ μιὰν ἐνδιάμεση ζώνη, ἀνάμεσα στὴν κάτω (βάσεις τῶν πεσσῶν) καὶ τὴν ἀνώτερη (θόλοι). Ἀντίθετα, ὁ *Reinach* (ὁ.π.) καὶ ὁ *Wulff* (ὁ.π., σελ. 324) θεωροῦν ὅτι οἱ ἡμίτητοι σφαῖρες εἶναι ἀκριβῶς οἱ ἡμισφαιρικοὶ θόλοι. Οὔτε ὅμως καὶ ὡς ἡμιχώνια μπορούμε νὰ μεταφράσουμε τὶς *ἡμίτητους σφαῖρας*, ἀφοῦ ἀπὸ τὸν Προκόπιο δηλώνεται ρητὰ ὅτι ἡ στήριξη τοῦ κεντρικοῦ θόλου τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἦταν ὅμοια μὲ ἐκείνη τῆς Ἀγίας Σοφίας.

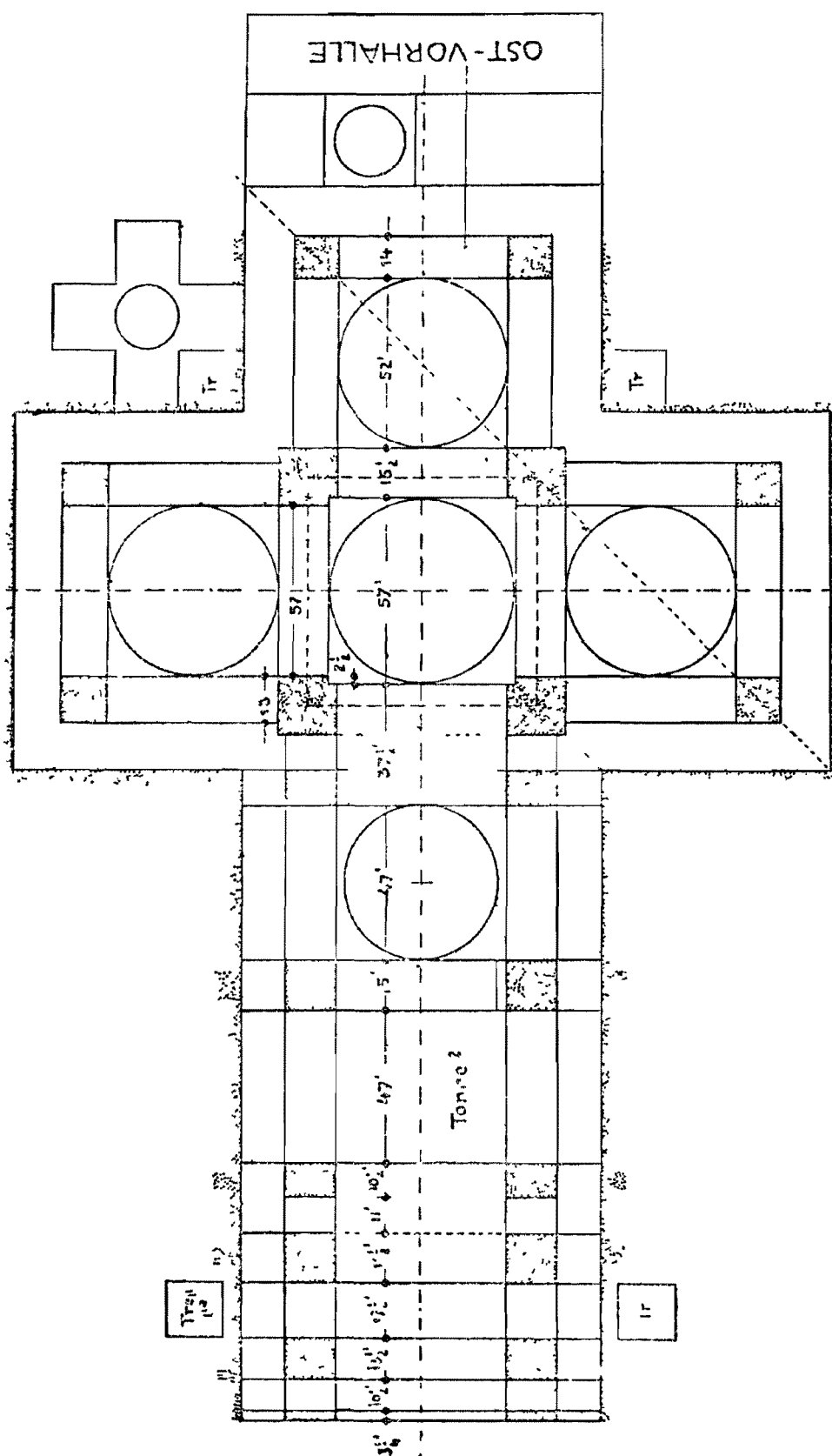
3. Ὁ *Wulff* (*Die Sieben Wunder*, σελ. 324) δίνει στὸν κύλινδρο τὴν τρέχουσα ἔννοια. Ἀντίθετα, ὁ Σωτηρίου (*Ἀνασκαφαί*, σελ. 208 ὑποσ. 3) θεωρεῖ ὅτι οἱ ὅροι *ἀψίδες* καὶ *κύλινδροι* ἐναλλάσσονται ἀδιάκριτα, δηλώνοντας πάντα τὰ τόξα.

4. Σχόλια στὸ σύστημα κρηπίδων κάνει ὁ Σωτηρίου (*Ἀνασκαφαί*, σελ. 209).

5. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία αὐτῶν τῶν στίχων, βλ. παρακάτω, σελ. 114 - 115, 119.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ: Ἀποκατάσταση ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων: Σωτηρίου (1922).

ΠΙΝΑΚΑΣ Δ 'Αποκατάσταση ναού τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Wulzinger (1932).

τετρασκελῶν πεσσῶν, ἄλλοι πεσσοὶ παράλληλοι μὲ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους περιτρέχουν τὸ ναὸ καὶ, συνδεόμενοι μεταξὺ τους, σχηματίζουν τόξα. Πάνω σ' αὐτὰ τὰ τόξα καὶ στὴν κυκλική στεφάνη ποὺ δημιουργοῦν ὁ ἀρχιτέκτονας στήριξε τοὺς θόλους (στίχοι 611 - 625), ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ κεντρικός, ὅπου πρόκειται νὰ ἀπεικονιστεῖ ὁ Παντοκράτορας, εἶναι ὑψηλότερος (στίχοι 626 - 630).

Τέλος, ὁ Ρόδιος περιγράφει τὴν κιονοστοιχία, ποὺ διαχωρίζει τὰ κλίτη τῶν κεραιῶν καὶ ὁριοθετεῖ τὴ στοὰ (ἔμβολο) τοῦ ναοῦ. Ἡ κιονοστοιχία ἀριθμεῖ 48 κίονες, διαμοιρασμένους ἰσάριθμα στὶς τέσσερις κεραῖες. Ἴσως ἀριθμὸς κίωνων σχηματίζει ἀντίστοιχη στοὰ στὰ ὑπερῶα (στίχοι 703 - 724).

Παρ' ὅλο ὅτι ἡ προσπάθεια τοῦ Ρόδιου νὰ διαρθρώσει ὀρθολογιστικὰ τὴν περιγραφὴ καὶ νὰ ἀκολουθήσει αὐστηρὸ πρόγραμμα εἶναι φανερή, ἡ διάθεσή του προδίδεται συχνὰ ἀπὸ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ λεξιλόγιου ποὺ χρησιμοποιεῖ καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἀδέξια πολλὰς φορὲς διατύπωσή του. Δύο τουλάχιστον σημεῖα τῆς περιγραφῆς θέτουν πάντοτε προβλήματα σὲ ὅσους θέλησαν νὰ ἀποκαταστήσουν τὸ μνημεῖο.

Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ τὴ θέση καὶ τὴ μορφή τῶν τεσσάρων πεσσῶν τοῦ ἀρχικοῦ τετραγώνου. Ἡ διατύπωση τοῦ Ρόδιου (στίχοι 562 - 563):

*πήσσει δὲ πινσοὺς τετραρίθμους ἐξίσης
τῶν ὧνπερ εἶπον γωνιῶν κατ' ἐμβόλους*

δὲν βοηθεῖ τὸν ἀκριβή προσδιορισμὸ τῆς θέσης τῶν πεσσῶν. Ἡ λύση ποὺ προτείνεται ἀπὸ τὸ Σωτηρίου καὶ ποὺ βασίζεται στὶς ὁμοιότητες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων μὲ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τῆς Ἐφέσου φαίνεται ἡ πιὸ πιθανή: οἱ πεσσοὶ δὲν συνδέονταν μὲ τὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο, ἀλλὰ βρίσκονταν σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ αὐτόν¹.

Ἡ μορφή τῶν πεσσῶν προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ στίχο 564:

τετρασκελεῖς τε τετραπλοῦς τῇ συνθέσει

Ὁ Σωτηρίου ὑποθέτει ὅτι, ἐνῶ στὸ ναὸ τῆς Ἐφέσου οἱ πεσσοὶ εἶναι συμπαγεῖς, στὸ μεταγενέστερο οἰκοδόμημα τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ὁ ἀρχιτέκτονας διέλυσε τοὺς πεσσούς σὲ τέσσερα σκέλη γιὰ νὰ ἐπιτύχει ἔτσι ἀρτιότερο αἰσθητικὰ ἀποτέλεσμα². Ἄν ὅμως ἡ ἀντοχή στήριξης τοῦ πεσσοῦ εἴτε διαλελυμένου εἴτε συμπαγοῦς μένει ἀναλλοίωτη, τὸ ὁπτικὸ ἀποτέλεσμα διαφέρει πολὺ ἀνάμεσα στὶς δύο λύσεις. Ἡ μέτρια ἱκανότητα τοῦ Ρόδιου νὰ διακρίνει τὸ τε-

1. Σωτηρίου, ὁ.π., σελ. 208.

2. Σωτηρίου, ὁ.π., σελ. 208 καὶ 217 - 218.

χνικό από τὸ καλλιτεχνικό, δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἀντιληφθεῖ πλήρως καὶ νὰ περιγράψει μὲ ἀκρίβεια ὡς ἐνιαῖο σῶμα τὸ διαλελυμένο πεσσό. Εἶναι, λοιπόν, νομίζω εὖλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, καὶ ἂν ἀκόμη οἱ πεσσοὶ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἦταν διαλελυμένοι σὲ τέσσερα σκέλη, ὅπως ἐκεῖνοι τοῦ Ἀγίου Μάρκου, ὁ Ρόδιος ἀριθμεῖ κάθε σκέλος χωριστὰ ὡς ἐνιαῖο πεσσό. Ἡ ἔκφραση τετρασύνθετος ἀναφέρεται στὴν κατασκευὴ κάθε σκέλους, ποὺ ἔδινε, φαίνεται, τὴν ἐντύπωση ἐνώσης τεσσάρων ἀνεξάρτητων, ἀλλὰ ἴσων κάθετων στοιχείων. Γιὰ νὰ δικαιολογήσουμε, τέλος, τὴν ἔκφραση τετρασκελὴς πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ διατομὴ κάθε σκέλους εἶχε τὴ μορφή τοῦ πίν. Β, σχ. 4.

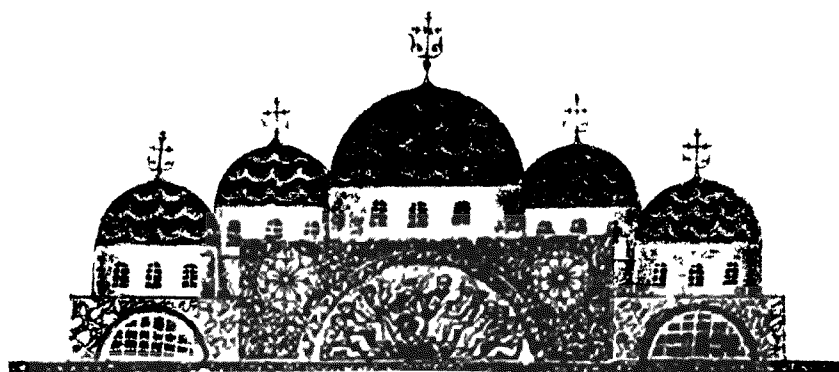
Τὸ δεύτερο δύσκολο σημεῖο τῆς περιγραφῆς ἀφορᾷ τὴν ἀρίθμηση τῶν πεσσῶν, ὅπως διατυπώνεται στοὺς στίχους 594 - 601. Γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὸν ἀριθμὸ 16, ποὺ ἀναφέρεται ρητὰ ἀπὸ τὸ Ρόδιο, ὁ Σωτηρίου, ποὺ καταλήγει ἄλλωστε σὲ μιὰ κάτοψη ὅπου οἱ τέσσερις κεραῖες φέρουν δύο μόνο πεσσούς ἐνῶ γιὰ τὴ στήριξη τῶν παράπλευρων θόλων χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ πεσσοὶ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος (πίν. Γ), ὑποθέτει ὅτι ὁ συγγραφέας συγκαταλέγει στὴν ἀρίθμηση τοῦ δύο φορὲς τοὺς κεντρικοὺς πεσσούς¹. Ἐννοεῖ δηλαδὴ ὅτι ἀφοῦ καταμετρήθηκαν οἱ 22 πεσσοὶ ὅλου τοῦ οἰκοδομήματος (σύμφωνα μὲ τὴν προτεινόμενη ἀπὸ τὸν ἴδιο κάτοψη), ποὺ γιὰ τὸ Ρόδιο ἀντιστοιχοῦσαν στίς τέσσερις κεραῖες, προστέθηκαν ξεχωριστὰ οἱ τέσσερις κεντρικοὶ πεσσοί. Ἀντίθετα, ὁ Reinach, ὁ Wulff καὶ ὁ Heisenberg θεωροῦν τοὺς πεσσούς συμπαγεῖς, τοποθετοῦν τέσσερις γιὰ τὴ στήριξη κάθε θόλου (πίν. Α, ἀρ. 2, 3, 4) καὶ ὑποθέτουν ὅτι στὸ στίχο 594 ὁ Ρόδιος καταμετρᾷ μόνο τοὺς πεσσούς τῶν τεσσάρων κεραϊῶν ποὺ εἶναι πράγματι 16. Σ' αὐτὴν τὴν ὑπόθεση ὁδηγοῦνται, θεωρώντας ὅτι ὁ Ρόδιος ἀναφέρεται ἐδῶ ἀποκλειστικὰ στίς τέσσερις κεραῖες, ἀφοῦ παραπάνω (στίχοι 562 κέξ.) ἔχει ἐξαντλήσει τὴν περιγραφὴ τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου².

Ἀπὸ τὴν πρόταση Σωτηρίου συγκρατοῦμε τὴν ἔμμεση παρατήρησή του, ὅτι ὁ Ρόδιος δὲν ἀριθμεῖ βασισμένος σὲ αὐτοψία, ἀλλὰ σὲ κάποιον θεωρητικό, ἰδεατὸ σχῆμα. Οἱ προτάσεις τοῦ Reinach, τοῦ Wulff καὶ τοῦ Heisenberg δίνουν μεγάλη σημασία στὴ λογικὴ τοῦ κειμένου, παραβλέπουν ὅμως τὸ γεγονὸς ὅτι μόνον οἱ 30 πρῶτοι στίχοι τῆς περιγραφῆς διαρθρώνονται συστηματικά, ἐνῶ στὸ ὑπόλοιπο μέρος ὁ Ρόδιος συγχέει τοὺς χώρους³. Τὸ πρόβλημα ὅμως σχετίζεται ἄμεσα μὲ κάθε προσπάθεια ἀναπαράστασης τοῦ μνημείου. Οἱ δώδεκα

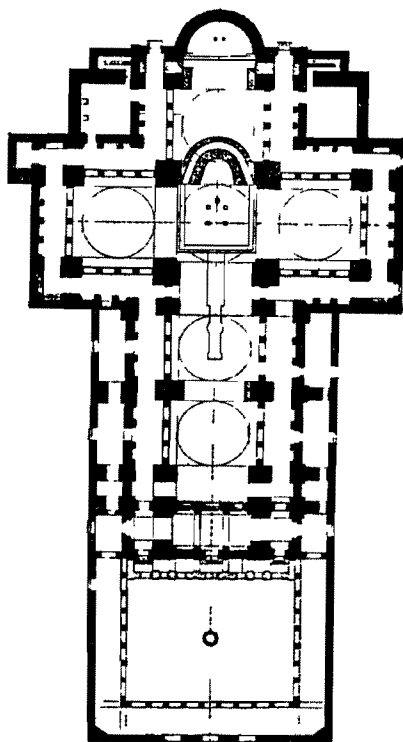
1. Σωτηρίου, ὁ.π., σελ. 210.

2. Reinach, *Commentaire*, σελ. 48. — Wulff, *Die Sieben Wunder*, σελ. 324, Heisenberg, *Die Apostelkirche*, σελ. 122.

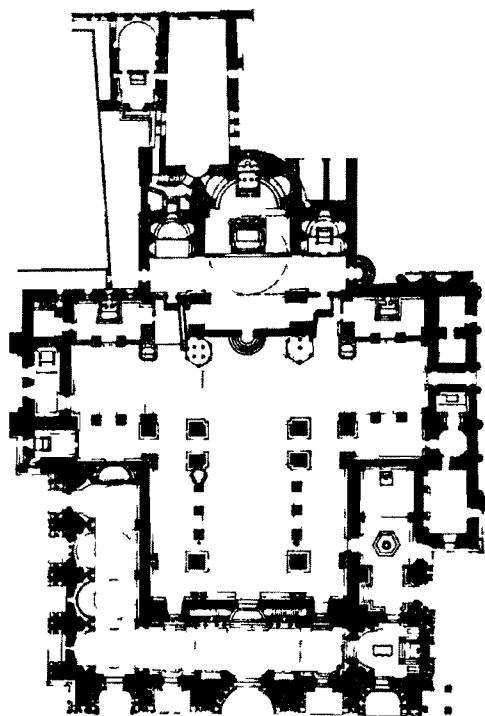
3. Δὲν εἶναι πάντα σαφὲς ἂν οἱ διαχωρισμοὶ σὲ ἐνότητες ποὺ ἐπιχειροῦνται ἀπὸ τὸ Ρόδιο ἀναφέρονται σὲ σύνολα διαφορετικῶν στοιχείων, ὅπως στοὺς πρώτους τριάντα στίχους, ἢ σὲ ὁμοειδῆ στοιχεῖα κατὰ ζῶνες. Ἔτσι, π.χ. ἡ μετάβαση ἀπὸ τοὺς πεσσούς στὰ τόξα, στίς στεφάνες, στοὺς θόλους (στίχοι 605 κέξ.) δηλώνει ἰκανότητα γενίκευσης. Κατόπιν

1

2

3

ΠΙΝΑΚΑΣ Ε 1. Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι Ὁμιλίες Ἰωάννη Κοκκινόβαφου, 12ος αἰ. (Vaticanus graecus, 1162, fol. 2). 2. Ναοὶ μορφολογικὰ καὶ οἰκοδομικὰ ὅμοιοι μετὰ τοὺς Ἅγίους Ἀποστόλους α. Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος στήν Ἐφεσο (Keil, 1930), β Ἅγιος Μάρκος στή Βενετία (Demus, 1960)

πεσσοὶ ποὺ προτείνει ὁ Σωτηρίου, ἀκολουθώντας τὴ διάταξη τῶν πεσσῶν τῆς Ἐφέσου, ὑποδηλώνουν ἀρίθμηση τῶν τεσσάρων σκελῶν ὡς ἐνιαίων πεσσῶν, πράγμα ποὺ ὅπως εἶδαμε παραπάνω πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποκλειστεῖ. Ἐπὶ πλέον ὁ Σωτηρίου δὲν προτείνει καμιά λύση στὸ πρόβλημα τῆς ὕψωσης τοῦ κεντρικοῦ θόλου περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι τῶν παράπλευρων¹. Ἀντίθετα, οἱ 20 πεσσοὶ ποὺ προτείνονται ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους ἐρευνητές, ἐφόσον θεωρηθεῖ ὅτι μετὰ τὸ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος καὶ τῶν κεραίων δημιουργοῦνται τέσσερις κύλινδροι, ἐπιτρέπουν τὴ στήριξη ὑψηλότερου κεντρικοῦ θόλου². Σημειώνουμε ἀκόμη ὅτι τὸν 60 αἰ. ἡ χρήση τυμπάνου σὲ ἡμισφαιρικό θόλο εἶναι ἄγνωστη. Στὰ παραπάνω στοιχεῖα πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τρεῖς μικρογραφίες τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βασιλείου Β', ὅπου ἀπεικονίζεται ἀντίστοιχα ἡ μετακομιδὴ στοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους τῶν ὁστῶν τῶν ἀποστόλων Τιμόθεου καὶ Λουκᾶ καὶ τοῦ πατριάρχου Ἰωάννη Χρυσόστομου³. Καὶ στὶς τρεῖς μικρογραφίες εἰκονίζονται τέσσερις (ἢ πέντε) θόλοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ κεντρικὸς εἶναι ἐμφανῶς ὑψηλότερος καὶ φέρει ἀνοίγματα στὸ κάτω μέρος του. Μετὰ τὸ ὅμως τῶν παράπλευρων καὶ τοῦ κεντρικοῦ θόλου παρατηροῦμε ὅτι δὲν παρεμβάλλεται κανένα οἰκοδομικὸ στοιχεῖο. Μὲ ὅλες τὶς ἐπιφυλάξεις, ποὺ ἐπιβάλλει ἡ σχέση πρωτότυπου καὶ ἀναπαράστασής του στὴ μεσαιωνικὴ εἰκονογραφία, μπορούμε, νομίζω, νὰ ἀποκλείσουμε τὴ χρήση κυλίνδρων μεγάλων διαστάσεων γιὰ τὴ στήριξη τοῦ κεντρικοῦ θόλου. Ἡ ἀνύψωση μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἂν δεχθοῦμε ὅτι τὰ τέσσερα κεντρικὰ σκέλη τῶν πεσσῶν ὑψώνονται περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι τὰ παράπλευρα καὶ δίνουν ἔτσι δυνατότητα μεγαλύτερης ὠθησῆς τοῦ κεντρικοῦ θόλου⁴. Τὸ κενὸ ποὺ δημιουργεῖται μετὰ τὸ τῶν πραγματικῶν σκελῶν (πεσσῶν) καὶ τῶν 16 τῆς ἀρίθμησης τοῦ συγγραφέα καλύπτεται, ἂν δεχθοῦμε ὅτι ἡ ἀριθμητικὴ τοῦ Ρόδου σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὶς θεωρητικὲς καὶ συμβολικὲς ιδιότητες τῶν ἀριθμῶν.

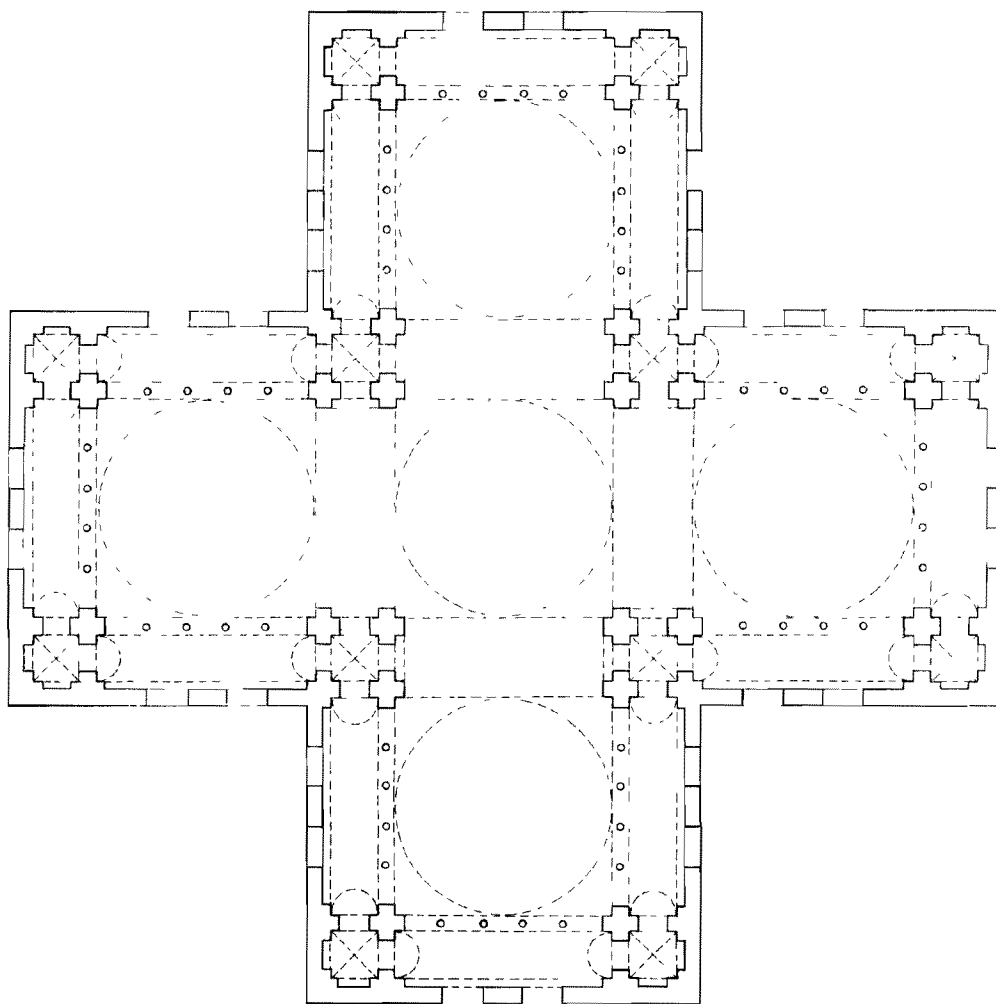
ὅμως, στοὺς στίχους 646 - 702, ποὺ ἀφοροῦν τὰ ὑλικά οἰκοδομῆς, κίονες καὶ μαρμαροθετήματα, ὁ Ρόδιος ἐπανέρχεται στὴν περιγραφὴ μεμονωμένων στοιχείων, χωρὶς μεθοδικὴ τοποθέτησή τους στὸ χῶρο.

1. "Ὅτι ὁ κεντρικὸς θόλος ἦταν ὑψηλότερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους τέσσερις, διατυπώνεται σαφῶς στὸ στίχο 626: *πλὴν τὴν μέσῃν προῦχειν τε δεσπόζειν θ' ὅλων*.

2. Γιὰ τὴ στήριξη ὑψηλοῦ θόλου αὐτὴ τὴν ἐποχὴ γίνεται ἐπιλογή κυρίως μετὰ τῶν τεσσάρων κυλίνδρων καὶ ἡμιθολίων. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τοῦ Προκόπιου (βλ. παραπάνω, σελ. 98) θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ στοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους, ὅπως στὴν Ἀγία Σοφία, χρησιμοποιήθηκαν ἡμιθόλια. Νομίζω ὅμως ὅτι οἱ ὁμοιότητες τῶν δύο μνημείων, ποὺ ὑπαινίσσεται ὁ Προκόπιος, περιορίζονται στὴ στήριξη θόλων μεγάλων διαστάσεων σὲ ἐλεύθερα τόξα.

3. Krautheimer, *A Note*, σελ. 267 καὶ πίνακες I, II, III.

4. Μετὰ τὸ μεσαίου κλίτους κάθε κεραίας καὶ ἐξωτερικῶν τοίχων παρεμβάλλεται στοά, στεγασμένη μὲ κυλίνδρους, στίχος 722: *τὴν τῆς στοᾶς φέροντας εὐγυρον στέγην*. Αὐτοὶ οἱ κύλινδροι ἐνώνονταν μὲ ἀπαράμιλλη τέχνη (στίχος 578), προφανῶς μὲ σταυροθόλια ποὺ ἀποτελοῦν καὶ μορφολογικὸ νεωτερισμό.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΤ: Προτεινόμενη κάτοψη τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων σύμφωνα με τὸ ποίημα τοῦ Κωνσταντίνου Ρόδιου.

Ὑποθέτω, ἐπομένως, ὅτι ὁ Ρόδιος ἀναλύει τὸν ἀριθμὸ 16 στὸν πολλαπλασιασμό τοῦ 4×4 , ὅπως ἄλλωστε ἀναφέρεται στὸ στίχο 591, ἢ στὸν πρῶτο κυβικὸ ἀριθμὸ 2². Τόσο ὅμως τὸ 2 ὅσο καὶ τὸ 4 ἀποτελοῦν ἀπὸ παλαιότατη ἐποχὴ ἀντικείμενα θεωρητικῶν ἀνζητήσεων, σὲ γεωμετρικὸ καὶ σὲ συμβολικὸ ἐπίπεδο.

Ἡ γεωμετρικὴ ιδιότης τοῦ 2, ὡς ἀριθμοῦ ποὺ ὀρίζει τὸ πρῶτο διαστατό, δηλαδή, τὴ γραμμὴ, διατυπώνεται μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὸν Εὐκλείδη¹. Ὅσο γιὰ τὶς συμβολικὲς ιδιότητες τοῦ ἴδιου ἀριθμοῦ, αὐτὲς ἀποτελοῦν ἕναν εὐρύτατα διαδεδομένο κοινὸ τρόπο μὲ πανάρχαια καταγωγὴ. Περισσότερο ὅμως ἀπὸ τὶς ιδιότητες τοῦ δύο, σημασία φαίνεται ὅτι ἔχουν γιὰ τὸ Ρόδιο οἱ ιδιότητες τοῦ ἀριθμοῦ 4. Τὶς διατυπωμένες ἀξιωματικὰ ιδιότητες ἀπὸ τὴ σχολὴ τοῦ Πυθαγόρα ἐπαναλαμβάνουν καὶ διευρύνουν οἱ νεοπλατωνικοὶ φιλόσοφοι, ποὺ μὲ τὴ σειρά τους ἐπηρεάζουν τοὺς πρώιμους καὶ μεταγενέστερους χριστιανοὺς συγγραφεῖς. Σημειώνουμε ἀκόμα τὴν ἄρρηκτη σχέση μετὰ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῆς γεωμετρικῆς ἢ στερεομετρικῆς ἀπεικόνισης του, ποὺ ἐπανέρχεται σταθερὰ σὲ κείμενα μαθηματικὰ ἢ καὶ ποιικίλου ἐνδιαφέροντος. Βασικὴ ιδιότης τοῦ τέσσερα εἶναι ὅτι προέρχεται, συντίθεται καὶ «φέρει ἐν ἑαυτῷ» τὸν πολλαπλασιασμό ἢ τὴν πρόσθεση μὲ τὸν ἑαυτοῦ του, τοῦ πρώτου ἄρτιου ἀριθμοῦ, δηλαδή τοῦ δύο ($2 \times 2 = 4$ καὶ $2 + 2 = 4$)². Ἡ ἀρχὴ αὕτη περιπλέκεται ἀργότερα, ὅταν γιὰ νὰ θεμελιωθεῖ χρησιμοποιεῖται μιὰ παράδοξη ἀριθμητικὴ διαδικασία. Ἔτσι, π.χ. στὰ Σχόλια τοῦ Πρόκλου καὶ τοῦ Φιλόπονου στὴν Ἀριθμητικὴ τοῦ Νικομάχου Γεράσων ὁ ἀριθμὸς 4 ὀνομάζεται ἐνεργεία πρῶτος τετραγώνος καὶ γίνεται βάση γιὰ τὴν ἀναγωγὴ στὸ τετράγωνο κάθε ἀριθμοῦ³. Ἀλλὰ καὶ ἡ δεκάδα, ἀρχὴ τῆς ἀριθμητικῆς συνέχειας ὡς τὸ ἄπειρο, βασίζεται στὸν ἀριθμὸ 4, ἀφοῦ, ἂν στὸ 4 προστεθοῦν οἱ ἀριθμοὶ ἀπὸ τὴ μονάδα ὡς τὸ τρία, καταλήγουμε στὸ 10 ($4 + 1 + 2 + 3 = 10$)⁴. Ὁ τέσσερα εἶναι ἀκόμα ὁ ἀριθμὸς ποὺ ἐνυπάρχει στὸ 30 (ἄθροισμα τῶν τετραγώνων τῶν πρώτων τεσσάρων ἀριθμῶν: $1^2 + 2^2 + 3^2 + 4^2 = 30$), ποὺ ἀποτελεῖ τὸν κύκλο τοῦ μήνα⁵. Ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀριθμὸ ἀπορρέει κάθε μορφὴ τοῦ ἐπιστητοῦ⁶. Αὕτη ἡ τελευταία ιδιότης,

1. Εὐκλείδης, Στοιχεῖα, Βιβλίον Α', ὅρος β' (ἐκδ. E. S. Stamatis, <Teubner>, Στουτγάρδη 1969, σελ. 1). Πρβλ. καὶ Πρόκλου Διαδόχου, *Primum Euclidi Elementorum Librum Commentarii* (ἐκδ. G. Friedlein, Λιψία 1873), σελ. 78.

2. Φίλωνος Ἀλεξανδρείας, Περὶ τῆς κατὰ Μωυσέα κοσμοποιίας (ἐκδ. F. H. Colson - G. H. Whitaker, τόμος Α', Λονδίνο — Cambridge Mass. 1971), XVI. 51. — Ἰωάννης Λυδοῦ, Περὶ Μηνῶν (ἐκδ. R. Wünsch, Λιψία 1898, ἀνατύπωση Στουτγάρδη 1967), σελ. 30.

3. Πρόκλου - Φιλοπόνου, Σχόλια στὴν ἀριθμητικὴ Εἰσαγωγὴ τοῦ Νικομάχου Γεράσων (ἐκδ. A. De la t t e, *Anecdota Atheniensia*, τόμος Β', Λιέγη — Παρίσι 1939) σελ. 145.

4. Φίλων Ἀλεξανδρείας, ὁ.π., XV. 45. — Ἰωάννης Λυδός, ὁ.π., σελ. 8 - 9.

5. Ἰωάννης Λυδός, ὁ.π., σελ. 55.

6. Φίλων Ἀλεξανδρείας, ὁ.π., XVI. 52. Πρβλ. καὶ τοὺς στίχους 444 - 445, ὅπου ἀπα-

του τέσσερα ως αρχῆς του παντός, καθὼς καὶ ἡ γραμμικὴ του παράσταση, τὸ τετράγωνο¹, προσδίδουν στὸν ἀριθμὸ τὴν ἰδιαίτερη σήμανσή του μέσα στὸ κείμενο τοῦ Ρόδιου. Σημειώνουμε ἐπίσης ὅτι τὸ τετράγωνο, ἀρχὴ κάθε ἀρμονίας², συμβολίζει τὴ σταθερότητα καὶ τὴν ἀλήθεια, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς πολύγωνους ἀριθμούς που δηλώνουν τὴν ἀπάτη καὶ τὸ ψέμα³.

Ὅτι ὁ Ρόδιος δίνει στὸ τετράγωνο ἐξέχουσα σημασία φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι αὐτὸ τὸ σχῆμα στηρίζει ὅλη τὴν οἰκοδόμησι τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων: ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ τετράγωνο τῶν στίχων 553 - 557 ἀπορρέει ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μονάδα - βάση γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ κτηρίου.

Ἡ καταμέτρηση ἐπομένως τῶν πεσσῶν παραπέμπει συγχρόνως σὲ δύο ἐπίπεδα: στὴν ἱερότητα τοῦ ἀριθμοῦ 4 καὶ στὴν αὐτονόητη ἐξάιρεση τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου ἀφοῦ σ' αὐτὸ καὶ μόνον ὀφείλεται ἡ συμμετρία τοῦ οἰκοδομήματος. Ἄλλωστε, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἔμμεση ἀναφορὰ τοῦ Ρόδιου στὸ 4, καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ κειμένου ὁ ἴδιος ἀριθμὸς φορτίζεται μὲ ἰδιαίτερη σημασία. Στὸ στίχο 451 ὁ λόφος πάνω στὸν ὁποῖο οἰκοδομήθηκαν οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι χαρακτηρίζεται μὲ ἔμφαση *τέταρτος*, στοὺς στίχους 554 - 556 δίνεται ὁ ὀρισμὸς τοῦ τετραγώνου⁴. Στὸ ἴδιο πλέγμα ἰδεῶν ὀφείλεται ἡ ἐπιμονὴ στὴν περιγραφὴ τῶν πεσσῶν ὡς *τετρασκελῶν καὶ τετρασυνθέτων* (στίχοι 564, 595), καθὼς καὶ ἡ ἀδέξια ἔκφραση (στίχοι 623 - 625): *αἱς τέτταρας τείνοντες κύκλους. . . σφαίρας δέχονται πενταρίθμους ἐξίσης*.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς «δεκαεξ πεσσούς», ὁ Ρόδιος ἀριθμεῖ καὶ ἄλλους (στίχοι 597-601), ποὺ βρίσκονται στίς «ἄκρες», πρὸς τὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα. Ὁ Reinach ὑποθέτει ὅτι πρόκειται γιὰ τοὺς κίονες ποὺ παρεμβάλλονται μεταξὺ τῶν πεσσῶν καὶ ὅτι οἱ «δεκαεξ ἀψίδες» ἀναφέρονται ἀκριβῶς στὰ τόξα ποὺ συνδέουν τοὺς κίονες καὶ τοὺς πεσσούς μεταξὺ τους⁵. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι, νομίζω, ἀβάσιμη γιὰ δύο λόγους: α. Ὁ Ρόδιος διακρίνει σαφῶς τοὺς πεσσούς ἀπὸ τοὺς κίονες, καὶ β. Δὲν περιλαμβάνει καμιὰ πρόταση ἐρμηνείας τῆς ἔκφρασης *ἄκρων*. Ἄν συνδυάσουμε τὰ *ἄκρα* μὲ τὰ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα, ποὺ ἀναφέρει ὁ Ρόδιος, ὀδηγούμαστε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἐννοοῦνται ἐδῶ οἱ

ριθμοῦνται γῆ, οὐρανός, πῦρ καὶ ὕδωρ, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ Ρόδιο, ἀποτελοῦν τὸ «σύστημα τοῦ κόσμου».

1. Πρόκλος Διαδόχου, ὁ.π., σελ. 145.— Πρόκλος - Φιλόπονος, ὁ.π., σελ. 144 κέξ.— Ἰωάννης Λυδός, ὁ.π., σελ. 129 - 130.

2. Σύμφωνα μὲ ρῆση τοῦ Πυθαγόρα. Γιὰ τὸ Φιλόλαο, τὸ τετράγωνο συμβολίζει τὴ γῆ (πρβλ. Πρόκλος Διαδόχου, ὁ.π., σελ. 173). Ὁ Λυδός (ὁ.π., σελ. 29) ἀναφέρει ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸν Πυθαγόρα, τὸ τετράγωνο συμβολίζει τὴν ψυχὴ. Γιὰ μνεῖες καὶ συμβολισμοὺς τοῦ τετραγώνου σὲ αἰγυπτιακές, ἀνατολικὲς καὶ ἰουδαϊκὲς πηγές, βλ. Γ. Α. Π ρ ο - κ ο π ί ο υ, Ὁ κοσμολογικὸς συμβολισμὸς τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ, Ἀθήνα 1981, σελ. 100 - 102.

3. Ἰωάννης Λυδός, ὁ.π., σελ. 129 - 130.

4. Γιὰ τὸν ὀρισμὸ αὐτὸ βλ. καὶ παρακάτω, σελ. 119.

5. Reinach, *Commentaire*, σελ. 96 καὶ εἰδικὰ ὑποσ. 2.

έξωτερικοί τοῖχοι τῶν κεραίων, πού προσανατολίζονται πρὸς τὴν ἀνατολή, τὸ βορρᾶ, τὴ δύση καὶ τὸ νότο ἀντίστοιχα. Ἐπομένως ἡ θέση αὐτῶν τῶν πεσσῶν, πού ἔχουν τὴν *ύστάτην τάξιν* πρὸς τὰ ἄκρα πρέπει νὰ βρίσκεται πέραν τῶν τεσσάρων κεντρικῶν πεσσῶν καὶ κοντὰ στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους. Πρόκειται ἴσως γιὰ ἐντοιχισμένους κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος τοὺς πεσσούς καὶ τέτοιοι πεσσοὶ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἐκεῖνοι πού ἀνὰ δύο, μαζί μὲ τοὺς ἀκραίους σὲ κάθε παράπλευρο τετράγωνο πεσσούς ὀρίζουν τὶς ἀρχές τῶν ἐξωτερικῶν, στῶϊκῶν κυλίνδρων καὶ τὰ ἀντίστοιχα σταυροθόλια. Ἡ μὴ καταμέτρηση τῶν τεσσάρων γωνιακῶν πεσσῶν πού ὀρίζουν τὰ κεντρικὰ σταυροθόλια ὀφείλεται, νομίζω, στὸ γεγονός ὅτι αὐτοὶ οἱ πεσσοὶ συγχέονται μὲ τὶς διπλὲς γωνίες, ὅπως ἀναφέρονται στοὺς στίχους 559 - 561.

Τὸ ζήτημα τῆς κιονοστοιχίας στὴν κάτω ζώνη τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τίθεται σὲ συνδυασμὸ δύο σημείων τοῦ κειμένου: τῶν στίχων 703-707 καὶ 717 - 721.

Στὸ στίχο 721 δηλώνεται ρητὰ ὅτι οἱ δύο παράλληλες σὲ ὕψος κιονοστοιχίες ἀριθμοῦσαν ἢ κάθε μία 48 κίονες, μοιρασμένους ἐξίσου στὶς τέσσερις κεραίες. Ἐνῶ ὅμως ὁ Reinach, ὁ Wulff καὶ ὁ Heisenberg τοποθετοῦν τοὺς 12 κίονες κάθε κεραίας μεταξὺ τῶν πεσσῶν πού στηρίζουν τοὺς ἡμισφαιρικοὺς θόλους (πίν. Α', ἀρ. 2, 3, 4), ὁ Σωτηρίου δέχεται μεταξὺ τῶν πεσσῶν δύο μόνο κίονες, ἐνῶ ἄλλους δύο τοποθετεῖ, ἀντίστοιχα μὲ τοὺς πρώτους, κοντὰ στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους (πίν. Β', ἀρ. 1). Τὴν ὑπόθεσή του θεμελιώνει στὶς ὁμοιότητες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων μὲ τὸ ναὸ τῆς Ἐφέσου καὶ ὅσα διατυπώνονται στοὺς στίχους 708 - 713, ὅπου κατὰ τὴ γνώμη του ὑπονοεῖται, παράλληλη μὲ τὴν πρώτη, μιὰ δεύτερη κιονοστοιχία κατὰ μῆκος τῶν τοίχων. Οὐσιαστικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ εἶναι ὁ στίχος 710: *ἐκ δεξιῶν τε καὶ κλίτους τοῦ δευτέρου*, καὶ κυρίως ἡ θέση τοῦ ἐπιρρηματικοῦ προσδιορισμοῦ, πού σύμφωνα μὲ τὸν Σωτηρίου ἀναφέρεται στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ δευτέρου κλίτους¹. Ἄν ὅμως δεχθοῦμε αὐτὴ τὴν ὑπόθεση, τότε θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι καὶ οἱ 48 κίονες πού ἀναφέρονται παρακάτω βρίσκονταν κατὰ μῆκος τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου. Αὐτὴ ἡ λύση εἶναι βέβαια κατασκευαστικὰ ἀδύνατη. Νομίζω, ἐπομένως, ὅτι οἱ ἀριθμούμενοι 48 κίονες πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν μεταξὺ τῶν πεσσῶν καὶ ὅτι ὁ διατυπωμένος μὲ ἀσάφεια στίχος 710 ἀπλῶς ἐπισημαίνει τὴ δημιουργία μεταξὺ κιονοστοιχίας καὶ τοίχου ἐνὸς χώρου πού ἰσοδυναμεῖ μὲ ἀνεξάρτητο κλίτος.

Ἡ σύγκριση τῆς περιγραφῆς τοῦ Ρόδιου μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Προκόπιου περιορίζεται, ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ φιλολογικὸ εἶδος τοῦ κάθε κειμένου, στὸ ἐπίπεδο τῶν γενικῶν πληροφοριῶν. Παρατηροῦμε ὅτι στὰ περισσότερα σημεῖα τὰ δύο

1. Σωτηρίου, *Ἀνασκαφαί*, σελ. 213 - 214.

κείμενα συμπίπτουν: πρόκειται πάντα για σταυροειδή ἐκκλησία με πέντε θόλους που στεγάζουν ισάριθμα μέρη καί, στον ἐσωτερικό χώρο, με παράλληλη πρὸς τοὺς τοίχους κιονοστοιχία που διαχωρίζει δύο σὲ ὕψος ζώνες. Ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους ὅμως στοιχεῖα που ἀναφέρει ὁ Προκόπιος, ὁ Ρόδιος παραλείπει δύο: τὴν ἐπιμήκυνση τῆς δυτικῆς κεραίας καὶ τὴν κεντρικὴ θέση τοῦ θυσιαστήριου. Σχετικὰ μετὰ τὴν πρώτη παραλείψη, παρατηροῦμε ὅτι ὁ Ρόδιος περιγράφει με λεπτομέρειες μόνο τὸν ἐσωτερικὸν χώρον τῆς ἐκκλησίας καὶ κυρίως τὰ μέρη ἐκεῖνα που στεγάζονται με ἡμισφαιρικούς θόλους. Ἄν δεχθοῦμε ὅτι ἡ ἐνίαυα ἐξωτερικὰ δυτικὴ κεραία ὄφειλε τὸ ἐπὶ πλέον μῆκος της σὲ ἀντίστοιχη ἐσωτερικὰ διαμόρφωση νάρθηκα με κυλινδροειδῆ στέγαση, τότε μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ρόδιος θεώρησε τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ οἰκοδομήματος ἀνεξάρτητο οἰκοδομικὰ καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν τὸ συμπεριέλαβε στὴν περιγραφὴ του¹. Ἡ παραλείψη, ἐξάλλου, τῆς περιγραφῆς τοῦ θυσιαστήριου εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ἀποσπασματικότητα καὶ τὴν προχειρότητα τοῦ κειμένου. Ἰσως ὁ Ρόδιος σκόπευε νὰ προσθέσει ἀργότερα τὶς περιγραφὰς τοῦ θυσιαστήριου, τοῦ ἄμβωνα καὶ τῶν μαυσωλείων, στοιχείων σημαντικῶν λειτουργικὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ².

Παρατηροῦμε, τέλος, ὅτι σὲ ἀντίθεση μετὰ τὸν Προκόπιον, ὁ Ρόδιος ἀντιλαμβάνεται καὶ περιγράφει τόσο μεμονωμένα στοιχεῖα, ὅσο καὶ συνθέσεις ποικίλων οἰκοδομικῶν στοιχείων καὶ ὅτι οἱ περιγραφὰς του αὐτές, παραπέμποντας σὲ πολλαπλὰ ἐπίπεδα ἀνάγνωσης, δὲν ἐξαντλοῦνται μετὰ τὴν ἀπλὴ παράθεσή τους.

Ἦδη παραπάνω σημειώσαμε, με ἀφορμὴ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ ἀριθμοῦ 16, τὴν εὐρύτητα τοῦ πλέγματος ἰδεῶν μέσα στὸ ὁποῖο κινεῖται ὁ Ρόδιος. Καὶ σὲ

1. Βλ. ὅμως τὶς προσπάθειες ἀποκατάστασης τοῦ σχήματος τοῦ νάρθηκα στὶς κατόψεις τοῦ πίνακα Β καὶ τοῦ πίνακα Γ. Παρατηροῦμε ὅτι ὁ Hübsch, ὁ Reinach, ὁ Wulff, ὁ Σωτηρίου (ἀλλὰ καὶ ὁ Wulzinger) προτείνουν νάρθηκα συνεχόμενο μετὰ τὸ ἄκρον τῆς δυτικῆς κεραίας, ἐνῶ ὁ Heisenberg προτείνει νάρθηκα παράλληλον μετὰ τὸ βόρειον, δυτικὸν καὶ νότιον τοῖχον τῆς δυτικῆς κεραίας. Ἡ διαφορὰ ὀφείλεται στὸ εἶδος τῶν πηγῶν ἀπ' ὅπου ἀντλοῦνται οἱ συμπληρωματικὲς πληροφορίες: ὁ Hübsch, ὁ Reinach καὶ ὁ Wulff ἐπιλέγουν τὴν κλασικὴ λύση τοῦ νάρθηκα που δὲν ξεπερνᾷ τὶς διαστάσεις τοῦ δυτικοῦ τοίχου, λύση που ἐπιβεβαιώνεται κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ τὸν Προκόπιον, ὁ Σωτηρίου καὶ ὁ Wulzinger ἐπιχειροῦν τὴν ταύτιση τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων μετὰ τὴν κάτοψη τοῦ ναοῦ τῆς Ἐφέσου, ὅπως ἦταν γνωστὴ μετὰ τὴν πρώτη συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου, καὶ τέλος ὁ Heisenberg προσπαθεῖ νὰ ἀποδώσει στὸ σχῆμα του τὶς πληροφορίες τοῦ «Περὶ Βασιλείου Τάξεως».

2. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Ρόδιος εἶχε προβλέψει ξεχωριστὴ περιγραφὴ ὁρισμένων στοιχείων τοῦ ναοῦ ἀκολουθώντας τὸ διάγραμμα τῆς Περιγραφῆς τῆς Ἀγίας Σοφίας ἀπὸ τὸ Σιλεντιάριο (πρβλ. Reinach, *Commentaire*, σελ. 100). Γιὰ τὴ λειτουργικὴ σημασία τοῦ νάρθηκα, βλ. T. E. Matthews, *The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy*, University of Pennsylvania 1972, σελ. 125 - 134 καὶ 145 - 147.

άλλους όμως στίχους του ποιήματος διαπιστώνουμε την τάση του Ρόδιου να ανάγεται από το πραγματικό στο συμβολικό ή, αλλιώς, την προσπάθειά του να δίνει ισχύ σημείου στα περιγραφικά στοιχεία.

Στους στίχους 437, 440, 447 - 448, 450 - 454 ο Ρόδιος περιγράφει το λόφο, πάνω στον οποίο χτίστηκε η εκκλησία, ως εξής: μεταξύ των επτά λόφων της Κωνσταντινούπολης, αυτός, τέταρτος στη σειρά, κεντρικός από τοπογραφική άποψη, και προορισμένος, εσφραγισμένος από την εποχή της δημιουργίας του κόσμου ως τόπος κατάλληλος για να τιμηθούν οι απόστολοι, είναι ο ύψηλότερος και φωτίζεται πρώτος από τις πρωινές ακτίνες του ήλιου και τις ακτίνες του φεγγαριού.

Από τα χαρακτηριστικά του λόφου, μόνο τα δύο ανταποκρίνονται, λίγο ως πολύ, σε πραγματικά γεωγραφικά δεδομένα: ο λόφος αναφέρεται ως τέταρτος στη σειρά καταμέτρησης των επτά λόφων της Κωνσταντινούπολης¹ και φαίνεται ότι, αν δεν ταυτιζόταν, τουλάχιστον γειτνιάζε με το συμβολικό κέντρο της πόλης, το Μεσόλοφο / Μεσόμφαλο². Η ταύτιση όμως του τέταρτου λόφου με το συμβολικό κέντρο της πόλης συνεπάγεται, σύμφωνα με το κείμενο του Ρόδιου, την αποδοχή και του ύψους, χαρακτηριστικού που δεν ανταποκρίνεται στα πράγματα³. Το ύψος του τέταρτου λόφου που εξάίρεται στο στίχο 452 δεν είναι αποτέλεσμα οπτικής παρατήρησης, αλλά επιβάλλεται από αναζήτηση συνδυασμού του σημαίνοντος με το σημαινόμενο. Πρόκειται δηλαδή για μιάν έμμεση υπόμνηση του Κοσμικού "Όρους, που σχετίζεται και με τον "Αξονα του Κόσμου⁴. Ένα πιθανό εικονογραφικό έρέθισμα και συνάμα παράλληλο του Κοσμικού "Όρους παρέχεται από μια σειρά μικρογραφιών της Χριστιανικής Τοπογραφίας, όπου η ανύψωση της γῆς προς το βορρά παίρνει τη μορφή "Όρους⁵.

Στην κορυφή αυτού του τέταρτου λόφου - Κοσμικού "Όρους, οι αρχιτέκτονες του Ίουστινιανού χάραξαν ένα τετράγωνο (στίχοι 553 - 556), που περικλείοντας το ιερό σημείο τομής του γήινου επιπέδου με τον Κοσμικό "Αξονα, σημειώνει στο έδαφος τον Όμφαλό⁶, γύρω από τον οποίο διαρθρώνεται το όλο οικόδομημα.

1. Janin, *Constantinople Byzantine*, σελ. 11 και χάρτης IV.

2. Janin, *ό.π.*, σελ. 13, 26, 362. Στο Μεσόλοφο αναφέρονται και τα Πάτρια (σελ. 219), χωρίς να προσδιορίζουν την ακριβή θέση του. Εκτός από το Ρόδιο, και ο Μεσαρίτης (Heisenberg, *Die Apostelkirche*, σελ. 11) εξάίρει την κεντρική θέση του ναού των Αγίων Αποστόλων. Πρβλ. ακόμη Grabar, *Martyrium*, σελ. 239.

3. Ο ύψηλότερος λόφος της Κωνσταντινούπολης είναι ο πέμπτος, όπου και το οθωμανικό τζαμί Sultan Selim (πρβλ. Janin, *ό.π.*, ύψομετρικός χάρτης άρ. IV).

4. Προκοπίου, *Ο Κοσμολογικός Συμβολισμός*, σελ. 197 - 200.

5. Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστη, *Χριστιανική Τοπογραφία* (έκδ. Wanda Wolska-Conus), τόμος I, Παρίσι 1968 (—SC 141), σελ. 543 και 549.

6. Ο Ρόδιος (στίχος 567) ονομάζει το αρχικό τετράγωνο μεσόμφαλο· ο Μεσαρίτης

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κοσμολογικὸ συμβολισμό του, τὸ ἀρχικὸ τετράγωνο ἔχει καὶ ἐσχατολογικὲς προεκτάσεις, καθὼς εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθεῖ καὶ μίμηση τοῦ σχήματος τῆς τετράγωνης πόλης τῆς Ἀποκάλυψης, τῆς ἐπουράνιας Ἱερουσαλήμ. Γιὰ νὰ δηλώσει τὸ ἀρχικὸ τετράγωνο ὁ Ρόδιος χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο κύβος. Ἡ σύγχυση ὅμως αὐτὴ μεταξὺ σχήματος καὶ ὄγκου πηγάζει ἀπὸ παλαιότερες Ἑρμηνεῖες τῆς Ἀποκάλυψης, ὅπου ἐπιχειρεῖται ἡ ἀνάλυση τοῦ ἑδαφίου 21.16: καὶ ἡ πόλις τετράγωνος κεῖται· καὶ τὸ μῆκος αὐτῆς ὅσον τὸ πλάτος. . . τὸ μῆκος αὐτῆς καὶ τὸ πλάτος καὶ τὸ ὕψος ἴσα ἐστί. Τὸ ἑδραῖον καὶ πάγιον τοῦ τετράγωνου σχήματος στὸ ἑδαφος ἰσχυροποιεῖται, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀνδρέα Καισαρείας¹, μέσα στὸ χῶρο, ἂν δεχτοῦμε ὅτι ὁλόκληρη ἡ πόλη ἔχει μορφή κύβου, ποὺ θεωρεῖται τὸ ἰδεώδες ἑδραῖο σῶμα².

Προχωρώντας ἀπὸ τὰ σχήματα στοὺς ὄγκους, ὁ Ρόδιος περιγράφει τὴν ἀνέγερση τῶν τεσσάρων πεσσῶν στὶς γωνίες τοῦ τετράγωνου Ὀμφαλοῦ καὶ τῆς στέγασής τους μὲ ἡμισφαιρικὸ θόλο (στίχοι 559 - 569). Τὸ σχῆμα ποὺ προκύπτει ταυτίζεται μὲ μνημειακὸ κιβώριο, ὁμοίωμα τοῦ κόσμου σὲ μικρογραφία, ἀφοῦ τὰ στοιχεῖα ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν συμβολίζουν τὴ γῆ, τὸν οὐρανὸ καὶ τὶς τέσσερις κολῶνες ποὺ τὸν συγκρατοῦν³. Κτίσμα μὲ παλαιότατη καταγωγή καὶ πλῆθος μορφολογικῶν παραλλαγῶν⁴, τὸ κιβώριο ἀπέκτησε ἐξέχουσα κοιμητηριακὴ σημασία τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ⁵ καὶ κυρίως μετὰ τὸν 4ο αἰῶνα, ὅταν χρησιμοποιεῖτο ὡς κεντρικὸ στέλεχος στὴν οἰκοδόμηση μαρτυρίων σὲ σχῆμα ἐλεύθερου σταυροῦ⁶. Ἡ κοιμητηριακὴ σημασία τοῦ πρώτου αὐτοῦ κιβωρίου, ποὺ ἐπαναλαμβάνεται πρὸς τὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα, θεωρεῖται ἀπὸ τὸ Ρόδιο δεδομένη καθὼς τὸ ὅλο οἰκοδόμημα ἔχει ταφικὸ χαρακτήρα. Παρομοιάζοντας ὅμως ὁ Ρόδιος τοὺς ἡμισφαιρικοὺς θόλους μὲ τὸν

(δ.π.) θεωρεῖ τὸ σημεῖο, ὅπου κτίστηκαν οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι, ὀμφαλό. Γιὰ τὸ Ὀμφάλιο, τμήμα τοῦ δαπέδου τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸν κοσμολογικὸ Ὀμφαλό, βλ. Π ρ ο κ ο π ί ο υ, ὁ.π., σελ. 128 - 131.

1. Ἀνδρέα Καισαρείας, Ἑρμηνεία τῆς Ἀποκάλυψης, PG 106, 433.

2. Ὁ.π. καὶ Φιλοπόνου, De opificio Mundi (ἐκδ. G. Reichardt, Λιψία 1897), σελ. 140. Ὁ G. D o w n e y (*Byzantine Architects. Their Training and their Methods*, Byzantion 18 (1946 - 1948), σελ. 118 ὑποσ. 1) θεωρεῖ ὅτι ὁ Ρόδιος ἀναφέρεται στοὺς στίχους 553 - 558 στὴν τεχνικὴ τοῦ τετραγωνισμού.

3. Γερμανοῦ, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία Ἐκκλησιαστικὴ καὶ Μυστικὴ θεωρία, PG 98, 421. Βλ. ἀκόμη A. K h a t c h a t r i a n, *L'Architecture Arménienne du Ve au VIe siècle* (=Bibliothèque des Cahiers Archéologiques VII) Παρίσι 1971, σελ. 76 κέξ.

4. E. Baldwin Smith, *The Dome. A Study in the History of Ideas*, Princeton 1950, σελ. 105 - 108.— K h a t c h a t r i a n, ὁ.π., σελ. 77 - 78.— Π ρ ο κ ο π ί ο υ, Ὁ Κοσμολογικὸς Συμβολισμός, σελ. 127.

5. Grabar, *Martyrium*, σελ. 77 - 83.— S m i t h, ὁ.π., σελ. 108 - 111.— K h a t c h a t r i a n, ὁ.π., σελ. 77, 79.

6. Grabar, ὁ.π.— K h a t c h a t r i a n, ὁ.π., σελ. 91.

οὐρανὸ καὶ μνημονεύοντας τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Παντοκράτορα - "Ἡλίου στὸν ὑψηλότερο θόλο (στίχοι 457 - 458, 501, 626 - 630, 737 - 739), ἐπανέρχεται στὸν κοσμολογικὸ συμβολισμό τοῦ κιβώριου. Εἶναι ἐπομένως θεμιτὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὸ κείμενο τοῦ Ρόδου τὸ κιβώριο ἀποκτᾷ ἔννοια κοσμογράμματος ἀνεπτυγμένου στὸ χῶρο¹.

Τὸ κιβώριο - μικρόκοσμος, κεντρικὸ στέλεχος τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, περιβάλλεται ἀπὸ τὶς κεραῖες ἑνὸς σταυροῦ. Ὁ Ρόδιος τονίζει τὴ συμβολικὴ τοῦ σταυρικοῦ σχήματος στὰ πλαίσια τοῦ χριστιανισμοῦ (στίχοι 462 - 471), παράλληλα ὅμως, προσανατολίζοντας μὲ σαφήνεια τὶς τέσσερις κεραῖες (στίχοι 571 - 576), μνημονεύει ἔμμεσα καὶ τὰ κοσμολογικὰ χαρακτηριστικά του². Ἔτσι, ὅπως οἱ πεσσοὶ τοῦ μνημειακοῦ κιβωρίου, στὸ μεῖζον σταυρικὸ σχῆμα οἱ τέσσερις κεραῖες ὀρίζουν τὰ πέρατα τοῦ κόσμου³.

Θὰ πρέπει, ἐπίσης, νὰ ἐπισημάνουμε τὴ σύνδεση ποὺ ἐπιχειρεῖται σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ κειμένου τοῦ Ρόδου μεταξὺ τετράγωνου καὶ κύκλου ἢ κύβου καὶ σφαίρας. Στὶς τετράγωνες βάσεις τῶν πέντε μερῶν τῆς ἐκκλησίας ἀντιστοιχοῦν οἱ κυκλικὲς στεφάνες καὶ στὴν κυβικὴ μορφή τοῦ οἰκοδομήματος ἀντιστοιχοῦν οἱ θόλοι (στίχοι 602 - 604 καὶ 610). Ἄν ὅμως μποροῦμε ἀνεπιφύλακτα νὰ

1. Οἱ ἀναπαραστάσεις τοῦ κιβωρίου εἰκονίζουν τὴν τομὴ ἑνὸς κύβου ἐπιστεγασμένου ἀπὸ τὴν τομὴ ἑνὸς ἡμισφαιρίου (*K h a t c h a t r i a n*, ὁ.π., σελ. 82 - 84). Αὐτὸ τὸ σχῆμα ταυτίζεται μὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ μικρογραφίες τῆς Χριστιανικῆς Τοπογραφίας, ὅπου εἰκονίζεται ἡ χωρισμένη σὲ δύο ζῶνες, στενὴ πλευρὰ τοῦ κόσμου (τόμος I, σελ. 535, τόμος II (Παρίσι 1970, SC 159), σελ. 361 καὶ τόμος III (Παρίσι 1973, SC 197), σελ. 53 καὶ 151). Ἡ κάτω ζώνη συμβολίζει τὴν ἐπίγεια ζωὴ καὶ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ στάθμη τῶν κιόνων ἢ ἐπάνω συμβολίζει τὴν αἰώνια ζωὴ καὶ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ στάθμη τοῦ θόλου. Ὁ χαρακτήρας τῆς ἀπεικόνισης εἶναι ἀναμφισβήτητα κοσμολογικὸς (τόμος III, ὑποσ. 247 καὶ κυρίως *W a n d a W o l s k a*, *La Topographie Chrétienne de Cosmas Indicopleustes*, Παρίσι 1962, σελ. 121 - 122). Πρβλ. καὶ τὴ μικρογραφία (τόμος I, σελ. 186 καὶ 543) ὅπου εἰκονίζεται κόσμος σὲ σχῆμα κιβωτοῦ τῆς διαθήκης: οἱ τέσσερις κάθετες ἀκμὲς τοῦ κοσμογράμματος ὀνομάζονται ἀπὸ τὸν ἄγνωστο καλλιτέχνη *στῦλοι τοῦ οὐρανοῦ*.

2. Τὸ σταυρικὸ σχῆμα ὅχι μόνο ὀρίζει τὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα ἀλλὰ καὶ ὅσα τίμια ἐν πάσῃ τῇ κτίσει σταυροειδῶς ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ. . . ἐγεννήθησαν. . . καὶ φωστῆρες σταυροειδῶς τὸ φέγγος αὐτῶν ἐξαστράπτουσι καὶ ἄνθρωπος δὲ σταυροειδῶς διεπλάσθη, σύμφωνα μὲ τὸ μοναχὸ Ἀλέξανδρο (Λόγος εἰς τὴν εὔρεσιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ Σταυροῦ, PG 87/3, 4021). Γιά τὰ κοσμολογικὰ χαρακτηριστικά τοῦ σταυροῦ σὲ ἀνατολικές, ἰουδαϊκές καὶ χριστιανικὲς πηγές, βλ. *Π ρ ο κ ο π ί ο υ*, Ὁ Κοσμολογικὸς Σύμβολισμός, σελ. 99 - 109.

3. Ἀνδρέα Καισαρείας, Ἑρμηνεία τῆς Ἀποκάλυψης, PG 106, 432. Τὶς ἀντιστοιχίες σταυρὸς=τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα, σταυρὸς=ἄνθρωπος ἀκολουθεῖ ἡ ἀντιστοιχία ἄνθρωπος=πέρατα τοῦ κόσμου ἢ ἄνθρωπος=μικρόκοσμος, πρβλ. Παλατινὴ Ἀνθολογία, Βιβλίο Α', ἀρ. 108 καὶ πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία στὸ ἄρθρο τῆς *M a r i e T h é r è s e d' A l v e r n y*, *L'Homme comme symbole. Le Microcosme*, «Simboli e Simbologia nell'Alto Medioevo», SCIAM XXIII, σελ. 123 - 183. Εἰδικὰ γιὰ τὴ σχέση Ἀδὰμ καὶ σημείων ὀρίζοντα *M a r i a T e r e s a e t P. C a n i v e t*, *La Mosaïque d'Adam dans l'église syrienne de Huarte (Ve s.)*, Cahiers Archéologiques 24 (1975), σελ. 60.

θεωρήσουμε αυτά τὰ σχήματα καὶ τοὺς ὄγκους ἀποτελέσμα ἁρμονικῆς γεωμετρικῆς αἴσθησης, εἶναι δύσκολο νὰ τοὺς προσδώσουμε κοσμολογικὸ συμβολισμό. Εἶναι, νομίζω, ἄρκετὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ τετράγωνο/κύβος καὶ ὁ κύκλος/σφαῖρα συμβολίζουν ἀπλῶς γιὰ τὸ Ρόδιο τὸν ἐπίγειο καὶ τὸν οὐράνιο κόσμος, χωρὶς αὐτὸ ταυτόχρονα νὰ σημαίνει καὶ τὴν ταύτισή τους μετὰ τὸ σχῆμα τῆς γῆς καὶ τοῦ οὐρανοῦ¹.

Ἡ ἰδέα τῆς ἐκκλησίας ὡς κοσμογράμματος, «τύπου» δηλαδή καὶ «εἰκόνας» τοῦ ὁρατοῦ καὶ ἀόρατου κόσμου², προέρχεται ἀπὸ τὰ ὅσα διατυπώνει σχετικὰ ὁ Ψευδο-Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης. Οἱ ἀντιλήψεις τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν ἐπηρέασαν τὸ Μάξιμο Ὁμολογητὴ στὴ Μυσταγωγία του³ καὶ ἀποκρυσταλλώνονται στὰ κείμενα τῶν «Ἐκκλησιαστικῶν Ἱστοριῶν», ποὺ ἀποδίδονται στὸ Σωφρόνιο Ἱεροσολύμων καὶ τὸ Γερμανὸ Κωνσταντινουπόλεως⁴, μετὰ τοῦ 7ου καὶ τοῦ 8ου αἰ., ἐποχὴ ποὺ διακρίνεται γιὰ τὶς θεωρητικὲς ἀναζητήσεις σὲ ἐπίπεδο συμβολισμῶν. Οἱ ἀντιστοιχίες κόσμου - ἐκκλησίας ἐρμηνεύονται καὶ κωδικοποιοῦνται μετὰ εἰδικὴ ὁρολογία, ποὺ περιγράφει ὅλες τὶς μορφές τοῦ ἱεροῦ⁵. Χρῆση αὐτοῦ τοῦ εἰδικοῦ λεξιλόγιου ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ σὲ περιγραφικὸ κείμενο, ὅσο τουλάχιστον μᾶς εἶναι σήμερα γνωστὸ, ἀπὸ τὸν ἀνώνυμο Σύρο ποιητὴ, ποὺ συνέταξε μετὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 7ου αἰ. τὸν ὕμνο πρὸς τὴν Ἀγία Σοφία τῆς Ἐδεσσας⁶.

Ὅπως ὁ Σύρος ὕμνογράφος, ἔτσι καὶ ὁ Ρόδιος τονίζει τὸν κοσμολογικὸ χαρακτήρα τῆς ἐκκλησίας. Ἐνῶ ὅμως οἱ ἀντιστοιχίες, προκειμένου γιὰ τὴν περιγραφή τοῦ ναοῦ τῆς Ἐδεσσας, εἶναι προφανεῖς καὶ προδίδουν τὴ θέληση τοῦ

1. Βασικὸ γιὰ τὴ μελέτη τοῦ ζητήματος τῶν συμβολισμῶν τοῦ ναοῦ καὶ τῶν σχέσεών του μετὰ τὶς μεσαιωνικὲς κοσμολογικὲς θεωρίες εἶναι τὸ ἄρθρο τοῦ A. Grabar, *Le témoignage d'un hymne syriaque sur l'architecture de la cathédrale d'Edesse au VIIe s. et sur la symbolique de l'édifice chrétien*, Cahiers Archéologiques 2. (1947) σελ. 40 - 59, ἀνατύπωση *L'Art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age*, τόμος 1, Παρίσι 1968, σελ. 31 - 50. Βλ. ὅμως καὶ τὶς παρατηρήσεις τῆς Wolska, *Topographie chrétienne*, σελ. 295 - 296.

2. Μάξιμου Ὁμολογητῆ, Μυσταγωγία, PG 91, 668.

3. Ὁ.π., 657 - 717.

4. Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ τελουμένων, PG 97/3, 3981 - 3999.— Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία Ἐκκλησιαστική, ὁ.π., 394 - 451.

5. Ἐντονὴ εἶναι ἡ παρουσία αὐτοῦ τοῦ λεξιλόγιου σὲ κείμενα τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ Θεόδωρου Στουδίτη. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ρόδιος χρησιμοποιεῖ παρεμφερὲς λεξιλόγιο, π.χ. τύπῳσις σταυροῦ (στίχος 462), σταυροῦ πρόγραμμα καὶ εἰκὼν (στίχος 469), γραφὰς ἀέθλους καὶ σεβασμίους τύπους (στίχος 748).

6. Γαλλικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν A. Dupont-Sommer, *Un Hymne syriaque sur la cathédrale d'Edesse*, Cahiers Archéologiques 2 (1947), σελ. 29 - 39. Γιὰ τὴ χρονολόγησή τοῦ κειμένου, βλ. Wolska, *Topographie Chrétienne*, σελ. 295.

ἀρχιτέκτονα νὰ ἐφαρμόσει τεχνικά διατυπώνονται θεωρητικά¹, στὸ κείμενο τοῦ Ρόδιου οἱ ἀντιστοιχίες ὑπολανθάνουν.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, τόσο ἡ ἐπιλογή τοῦ χώρου ὅσο καὶ τὸ σταυρικὸ σχῆμα τῆς ἐκκλησίας, στοιχεῖα ποὺ ἐρμηνεύονται μὲ βάση τὶς κοσμολογικὲς τοὺς προεκτάσεις, ἀποτελοῦν ἐπιβιώσεις ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ πρώτου, κωνσταντινιάνειου κτίσματος. Ἡ κύρια ἀρχιτεκτονικὴ μονάδα, τὸ κιβώριο, ἐφαρμόζεται στοὺς Ἀγίου Ἀποστόλους ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Προκόπιος δὲν περιγράφει τὸ μνημειακὸ κιβώριο, ποὺ καθορίζει ἄλλωστε τὴ μορφολογία τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, ὑποδηλώνει τὸ νεωτερικὸ του χαρακτήρα καὶ τὴν ἀδυναμία τοῦ συγγραφέα νὰ ἀναχθεῖ ἀπὸ τὸ τεχνικὸ στὸ συμβολικόν. Ὁ Ρόδιος, ἀντίθετα, ἔχει ἀπόλυτη συνείδηση τοῦ σχήματος, ξεπερνᾷ τὴν πρώτη, ταφικὴ σημασία του καὶ προχωρεῖ στὶς συμβολικὲς, κοσμολογικὲς του ιδιότητες.

Ἡ ἐμμονὴ στὸ τετράγωνο/κυβικὸ σχῆμα ὀριοθετεῖ τὸ δεύτερο, ἐσχατολογικὸ περιεχόμενον τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων. Διαπιστώνουμε ἐδῶ μιὰν ἀκόμη, πιθανή, πτυχή τῆς αὐτοκρατορικῆς ιδεολογίας, ὅπως διαμορφώθηκε τὸ 10ο αἰ. Ἀπὸ κείμενα τῆς ἴδιας περιόδου συμπεραίνουμε ὅτι ὄχι μόνον ὁλόκληρη ἡ Κωνσταντινούπολη θεωρεῖται «μίμησις» καὶ «εἰκὼν» τῆς ἐπουράνιας Ἱερουσαλήμ, ἀλλὰ καὶ ὅτι εἰδικὰ ὁ χώρος ταφῆς τῶν αὐτοκρατόρων, κεντρικὸς καὶ κυβικός, ἔχει τὸ σχῆμα τῆς οὐράνιας πόλης καὶ παίρνει τὴ θέση τοῦ ἀποκαλυπτικοῦ, κεντρικοῦ θυσιαστηρίου, ὅπου θὰ τελεστεῖ ἡ Θεία Λειτουργία μετὰ τὴν κρίση τῶν ψυχῶν κατὰ τὴ Δεύτερη Παρουσία². Ἡ Περιγραφή τοῦ Ρόδιου, ἀκολουθώντας ἀντίστροφη πορεία, ἀποβλέποντας δηλαδὴ στὴν ἐνίσχυση καὶ «εἰς τὸ διηνεκὲς ἀνάμνησιν» τῆς συμβολικῆς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καί, κατὰ συνέπεια, τοῦ δομημένου περιγύρου τῆς ἐκκλησίας, ἐγγράφεται στὸν ἴδιο χώρο ἰδεῶν.

Οἱ τρεῖς συμβολικοὶ ἄξονες (αὐτοκρατορικός, συμβολικός/κοσμολογικός καὶ θρησκευτικός), πάνω στοὺς ὁποίους στηρίχτηκε ἡ ἀρχικὴ οἰκοδόμησις τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο, ἀφοῦ περάσουν ἀπὸ μιὰν ἐποχὴ κρίσεων κωδικοποιοῦνται πάλι ὡς τρεῖς τὸ 10ο αἰ. Ἡ οὐσιαστικὴ διαφορὰ βρίσκεται στὴν ἀλλαγὴ τῆς ἔννοιας τοῦ θρησκευτικοῦ. Τὸ ἐκκλησιαστικὸ πρόβλημα τῆς συνέχισης τῆς ἀποστολικῆς παράδοσης ἔχει ἀπὸ καιρὸ λυθεῖ· τὸ 10ο ὁμῶς αἰῶνα ἐξαπλώνεται, μὲ ἐντονη ἐπίδραση στὰ κείμενα, ὁ ἀποκαλυπτικὸς τρόμος καὶ ἡ ἀναμονὴ τῆς Δεύτερης Παρουσίας³, ποὺ ἐπιβάλλουν τὴν ἀλλαγὴ τοῦ περιεχομένου τοῦ θρησκευτικοῦ ἄξονα, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ρόδιου, καὶ προσδιορίζουν τοὺς ἐσχατολογικοὺς προσανατολισμούς του.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ

1. G r a b a r, *Un Hymne syriaque*, σελ. 49.

2. Ἀγγελίδη, *Remarques*, ὅ.π.

3. Χριστίνας Ἀγγελίδη, Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Βασιλείου τοῦ Νέου, Ἰωάννινα 1980, σελ. 161 - 164 καὶ 188 - 204.

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α

Κωνσταντίνου Ροδίου, Περιγραφή τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων (ἐκδ. E. Legrand, REG 9 (1896), σελ. 52 - 55, 57).

- Ἀπάρχεται δὲ κτίσματος τοῦ παγκλύτου
 ὁ τόνδε ναὸν πανσόφως ἀπαρτίσας,
 550 εἴτ' Ἀνθέμιος, εἴτ' Ἰσίδωρος νέος,
 (τούτων γὰρ εἶναι τοῦργον ἔκδηλον τόδε
 ἅπαντες εἶπον ἱστορες λογογράφοι)
 κύβον χαράξας γραμμικὴν θεωρίαν
 (κύβος δὲ γραμμὴ τετρασύνθετος πέλει
 555 ἴσας ἔχουσα πάντοθεν διαστάσεις
 εἴτ' ἐξ ἀριθμῶν, εἴτε δ' οὖν καὶ γραμμάτων).
 τοῦτον χαράξας τὸν κύβον ὁ τεχνίτης
 καὶ σχῆμα τοῦδε κυβικὸν πρὸς γῆς πέδον,
 πῆσσει μὲν ὀρθῶς γωνίας κατ' ἐμβόλους
 560 κάτω πρὸς οὐδας τέτταρας ἀντιστροφους,
 διπλᾶς ἀπάσας διπλομόρφους ἐθθέτους·
 πῆσσει δὲ πινσοὺς τετραρίθμους ἐξίσης
 τῶν ὧνπερ εἶπον γωνιῶν κατ' ἐμβόλους,
 τετρασκελεῖς τὲ τετραπλοῦς τῇ συνθέσει,
 565 τοὺς τὴν μέσσην σφαῖραν τὲ καὶ τὰς ἀψίδας
 φέρειν λαχόντας ἀσφαλῶς ἡδρασμένας·
 τόσαις τὲ πλευραῖς ἐξ ἐνὸς μεσομφάλου
 ἀντιπροσώπους ταύτας ἐγκαταρτίσας,
 διπλᾶς ἀπάσας σταυρικῶς τεταγμένας,
 570 ἔπειτ' αὐτὸ τουτοῖ τὸ σχῆμα ξένον
 πρὸς ἀνατολήν, δύσιν τὲ καὶ μεσημβρίαν,
 ἄρκτον τὲ πῆξας, πεντασύνθετον δόμον
 ἡγειρεν, ἐξέτεινεν, ἥπλωσε μέγαν,
 σφαίραις τοσαύταις ἐγκαλύψας τὴν στέγην
 575 ὅσας περ ἐξήπλωσε κύκλῳ σφενδόνας,
 σταυροῦ φέροντα τὸν σεβάσμιον τύπον,
 πλέκων δι' ἀμφοῖν ἀψίδα πρὸς ἀψίδα,
 κύλινδρον ἀθθὶς τῷ κύλινδρῳ προσπλέκων,
 πινσῶ τὲ πινσὸν ἄλλον ἄλλῳ προσδέειν,
 580 καὶ σφαῖραν ἡμίμητον οἷαπερ λόφον
 ἄλλῃ συνάπτων σφαιρομόρφῳ συνθέσει.
 Κάτω δὲ πινσοὺς γειτνιάζειν ἐξίσης

- ἔταξεν ἄμφω τεχνικῶς καὶ πανσόφως,
 κρηπίδας αὐτοῖς ἀσφαλεῖς ἐναρμόσας,
 585 σκέλη τὲ βάσεις ἰσχυρὰς ἀνενδότους,
 μήπως διασπασθέντες ἀλλήλων βάσει
 σφήλωσι κύκλους ἀπίδων ὑπερτάτους,
 σφαῖραν δ' ὑποκλάσωσι πρὸς τὸ γῆς πέδον.
 Οὕτως τὸ πῆγμα τοῦ νεῶ συναρμόσας
 590 ὥς ἄλλο μηδὲν τῶν πρὸ τοῦδε κτισμάτων,
 ἐν τέτρασι τέσσαρας ἔστησε βάσεις
 τῶν πινσοπύργων τετραρίθμους ἐξίσης,
 τῆς τετράδος τὸ μέτρον πανταχοῦ φέρων,
 ὥς ἐκκαίδεκα πινσοπύργους εὐθέτους,
 595 τετρασκελεῖς τε τετραπλοῦς τῇ συνθέσει,
 πάντας γενέσθαι καὶ τοσαύτας ἀπίδας,
 χωρὶς γ' ἐκείνων τῶν ἄκρας λελαχότων,
 οἳ τάξιν ἐσχήκασιν τὴν πανυστάτην·
 οἳ μὲν γὰρ αὐτῶν ἔλαχον μεσημβρίαν,
 600 οἳ δ' ἄρκτον αὐτήν, ἄλλοι δ' αὖ πάλιν δύσιν,
 οἳ δ' ἀντολήν τε τὴν ῥοδόχρουν ἐς βάσιν·
 οὕτως γάρ, οὕτως κυβικὸν σχῆμα θέλει
 διαγράφεσθαι τετραρίθμῳ συνθέσει
 ἴσας τ' ἐπίσης τῶν μερῶν βάσεις φέρειν.
 605 Ἄλλοι δὲ πινσοὶ τετρασύνθετοι πάλιν,
 τετρασκελεῖς τε τετραπλοῖ τῇ συνθέσει,
 ἄνωθεν ὥσπερ ἐκ κενώματος ξένου
 καθιδρυθέντες τοῖς κάτω τεταγμένοις
 τὰς ἀπίδας αἴρουνσι τὰς ὑπερτάτους,
 610 αἵπερ δέχονται σφαιροσύνθετον στέγην,
 καὶ περὶ ἀνατρέχουσιν ὥς πρὸς ἐσπέραν,
 αὐτὴν ὁδὸν τρέχοντες ἦνπερ οἳ κάτω·
 εἶτα πρὸς ἄρκτον ἔμπαλιν βεβηκότες
 ἔστησαν αὐτοῦ τάξιν ἀσφαλεστάτην,
 615 ὥσπερ στρατηγοὶ καὶ στρατάρχαι ταγμάτων
 σταυροῦ δίκην φάλαγγας ἐκτετακότες,
 εἴθ', ὥς γίγαντες ὕψος ἐκβεβηκότες
 καὶ χεῖρας ἐκτείνοντες εἰς τὸν ἄερα
 καὶ δακτύλοις πλέξαντες ἄλλους δακτύλους
 620 αὐτοὶ καθ' αὐτοὺς δεξιὰς πρὸς τὸ πέλας,
 δίκην κυλίνδρων ἐδγύρων πολυστροφῶν,
 ἀπίδας εἰργάσαντο κυκλοσυνθέτους,

αἷς τέτταρας τείνοντες κύκλους εὐθέτους,
 ᾧς σφενδόνας καλοῦσιν ἐργοσυνθέται,
 625 σφαίρας δέχονται πενταζήθιμους ἐξίσης·
 πλὴν τὴν μέσσην προὔχειν τε δεσπόζειν θ' ὅλων
 ὁ τεχνίτης ἔταξεν εὐσεβεῖ τρόπῳ
 μέλλουσαν εἶναι δεσπότου μέγαν θρόνον
 τῆς εἰκόνης τὲ τῆς ὑπερτίμου σκέπην
 630 τῆς ἐγγραφείσης ἐν μέσῳ κλεινοῦ δόμου·

Στοαῖς δὲ μακραῖς κίυσί τε παγκλύτοις
 ὅλον δι' ἀμφοῖν τὸν ναὸν συναρμόσας
 705 καὶ συμπεράνας, οἷα παστάδα ξένην,
 ἀπηκρίβωσεν ἄλλον ἔνδοθεν δόμον
 κύκλῳ περιτρέχοντα τὸν νεῶν ὅλον
 τοὺς κίονας δὲ πρὸς κατάστιχον θέσιν
 ἔταξεν αὐτοῦ τὴν στοὰν συναρμόσας
 710 ἐκ δεξιῶν τὲ καὶ κλίτους τοῦ δευτέρου
 κύκλῳ τὲ παντὶ τὸν νεῶν περιτρέχειν,
 ὥς ἂν νεωκόρους τὲ τοῦ θείου δόμου
 καὶ μυσταγωγοὺς τῶν Θεοῦ τελεσμάτων
 εἵποισ κατιδὼν ταξιάρχας ταγμάτων
 715 εἶναι μεγίστους ἢ τινὰς στρατηγέτας
 δορυφόρους τὲ παντάνακτος δεσπότου,
 ὥς εἰσὶ πάντες εὐπρεπῶς τεταγμένοι,
 καὶ τὸν τ' ἀριθμὸν τῶν σοφῶν Ἀποστόλων
 πληροῦντες ὀρθῶς ἐκ μερῶν τῶν τεττάρων,
 720 ὥς πάντας εἶναι τοὺς κάτω τεταγμένους
 τεσσαράκοντα κίονας πρὸς ὀκτάδι
 τὴν τῆς στοᾶς φέροντας εὐγυρον στέγην,
 καὶ τοῖς ἄνω δὲ ταῦτ' ὅλον μέτρον εὐλόγως
 εὖροις ἀριθμῶν, κίονας ὁδοχρόους.

